

ตโต อสฺสาสปฺสฺสาเส จ กายญจ
รูปนฺติ, จิตฺตญจ ตํสมฺปยุตฺเต จ ฐมฺเม
อรฺูปนฺติ ววตฺถเปติ.

เอวํ นามรूपी ววตฺถเปตฺวา ตสฺส
ปจฺจยํ ปริเยสตี, ปริเยสนฺโต จ ตํ
ทิสฺวา ตีสุปี อทฺธาสุ นามรूपสฺส
ปวตฺตี อารพฺภ กงฺขํ วิตรตี,
วิตินฺณกงฺโข กลาปสมฺมุสนนฺวเสน
“อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา”ตี ติลกฺขณํ
อาโรเปตฺวา อุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนาย
บุพฺพภาเค^๑ อุปฺปนฺเน โอบาสาทโย ทส
วิปฺสฺสนูปกฺกิเลสฺส ปหาย อุปฺกฺกิเลส-
วิมฺุตตี อุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนาณานํ
“มคฺโค”ตี ววตฺถเปตฺวา อุทฺยํ ปหาย
ภงฺกานุปฺสฺสนํ ปตฺวา นีรนฺตรํ ภงฺกานุ-
ปฺสฺสนนฺน ภาโย อุปฺภุจฺเจตฺสุ สพฺพสงฺขารेषु
นิพฺพิหนฺทนฺโต วิรชฺชนฺโต วิมฺุจฺจนฺโต
ยถากุเมเน จตฺตาโร อริยมคฺเค
ปาปุณฺตีวา อรหตฺตผลฺล ปตฺติฏฺจาย
เอภฺนวิสฺตีภาทสฺส ปจฺจเวภฺยณฺณณานสฺส^๒

ฉันใด, ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ย่อมสัจจริงไปได้ เพราะอาศัยกายและจิต
ก็มีอุปมาเหมือนอย่างนั้น. ลำดับนั้น ย่อม
กำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
และกายว่าเป็นรูป, กำหนดจิตและธรรม
อันสัมปยุตด้วยจิตนั้นว่าเป็นนาม.

ครั้นกำหนดนามและรูปอย่างนี้แล้ว
ย่อมแสวงหาปัจจัยแห่งนามและรูปนั้น,
และเมื่อแสวงหาอยู่เห็นปัจจัยนั้นแล้ว ก็
ย่อมข้ามความสงสัย ประารภความเป็นไป
แห่งนามและรูปในอรรถาทั้ง ๓, เหนือมี
ความสงสัยอันข้ามแล้ว ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์
ว่า “อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” ด้วยอำนาจ
การพิจารณากลาป ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐
ประการ มีโอกาสเป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นใน
บุพภาคแห่งอุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนา กำหนด
อุทฺยพฺพยานุปฺสฺสนาญาณ อันพ้นจากอุปฺกฺกิเลส
ว่า “เป็นมรรค” ละความเกิดขึ้น แล้วถึง
ภงฺกานุปฺสฺสนาหน่ายอยู่ คลายกำหนดอยู่
หลุดพ้นอยู่ในสังขารทั้งปวง ซึ่งปรากฏโดย
ความเป็นของว่างแล้ว ด้วยการพิจารณา
เห็นความดับ ไม่มีระหว่างบรรลุมรรค
ทั้ง ๔ ตามลำดับ ตั้งอยู่ในอรหัตผล

^๑ อ. อัย ปาไซ น ทิสฺสตี.

^๒ ฉ. ปจฺจเวภฺยณฺณณานสฺส, สมฺนุตปาสาทิกา.

๑/๕๒๖ ปจฺจเวภฺยณฺณณานสฺส.

ปริยนตฺตปฺตฺโต สเทวกสุสฺส โลกสุสฺส
 อคฺคทกฺขิณฺเอยโย โหติ. เอตฺตาวตา
 จสุสฺส คณฺณํ อาที กตฺวา
 ปฏิปฺสฺสนาปริโยสํนา^๑ อานาปานสุสฺติ-
 สสมาธิภาวนา สมตฺตา โหตีติ. อัย
 สพุพการโต ปจฺมจตุกฺกาวณฺณนา.^๒

อิตเรสุ ปน ตีสุ จตุกฺกเกสุ ยสุมา
 วิสุ กมฺมฏฺจานภาวนานโย นาม นตฺถิ,
 ตสุมา อนุปทวณฺณนายนฺเณว เตสํ
 เอวมตฺถิ^๓ เวทิตพุโพ.

ปีติปฏิสํเวทีติ ปีตี ปฏิสํวิทิตํ
 กโรนฺโต ปากฺกํ กโรนฺโต อสฺสสิสฺสามิ
 ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ตตฺถ
 ทูวิหากาเรหิ ปีติ ปฏิสํเวทีตา โหติ
 อารมฺมณโต จ อสมฺโมหโต จ.

ถึงที่สุดรอบแห่งปัจเจกขณญาณ อันมี
 ประเภท ๑๙ อย่างย่อมนเป็นทักษิณฺเอยยะ
 ผู้เลิศแห่งโลก พร้อมทั้งเทวโลก. ก็ด้วย
 คำเพียงเท่านั้น เป็นอันจบอานาปานสติ-
 สมาธิภาวนา ซึ่งกระทำการนับแห่งลมนั้น
 เป็นเบื้องต้น มีปฏิบัติสสนาเป็นปริโยสํนา.
 พรรณนาจตุกฺกาทิ ๑ ด้วยอาการทั้งปวง
 ดังกล่าวมาจะนี้.

ส่วนใน ๓ จตุกฺกะนอกนี้ เพราะ
 เหตุว่า ชื่นชื่อว่ นัยแห่งกรรมฐานภาวนา
 ไม่มีอยู่แผนกหนึ่ง, ฉะนั้นพึงทราบความ
 แห่งจตุกฺกาทิทั้ง ๓ นั้น อย่างนี้ ตามนัย
 แห่งการพรรณนาบทโดยลำดับ.

คำว่า **จรรู้แจ้งปีติ** ความว่า ย่อมศึกษา
 ว่าเราจักกระทำปีติให้เป็นอันรู้แจ้ง คือ
 กระทำให้ปรากฏหายใจเข้าหายใจออก.
 ในการรู้แจ้งปีตินั้น ปีติ เป็นอันรู้แจ้งแล้ว
 ด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ โดยอารมณ์
 และโดยอสมฺโมหะ.

^๑ อ.วิปสฺสนาปริโยสํนา.

^๒ วิสฺสุทฺธิมคฺค. ๒/๗๙-๘๑,

สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๒๖.

^๓ วิสฺสุทฺธิมคฺค. ๒/๘๑ เนสเมว อตฺถิ,

สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๒๖ เตสํ อตฺถิ.

กถา อารมมณโต ปิติ ปฏิสัเวทิตา
โหติ ? สปปิติกเก เทว ฌานะ
สมาปชฺชติ, ตสฺส สมาปตฺติกุขณ
ฌานปฏิลาภาน อารมมณโต ปิติ
ปฏิสัวิทิตา^๑ โหติ อารมมณสุส^๒
ปฏิสัวิทิตตฺตา.

กถา อสมโมหโต ? สปปิติกเก
เทว ฌานะ สมาปชฺชิตฺวา วุญฺจาย ฌาน-
สมุပ္ยุตฺตํ ปิตี ฆยโต วยโต สมุสฺสติ,
ตสฺส วิปัสสนากุขณ ลกฺขณปฏิเวธ
อสมโมหโต ปิติ ปฏิสัวิทิตา^๑ โหติ.
เอเตเนว นเยน อวเสสพทานิปี อตฺถโต
เวทิตพฺพานิ. อิทํ ปเนตฺถ วิเสสมตฺตํ :
ติณฺณํ ฌานานํ วเสน สุขปฏิสัเวทิตา^๓
โหติ.^๔ จตฺตุนฺนํปิ ฌานานํ วเสน
จิตฺตสงฺขารปฏิสัเวทิตา^๕ เวทิตพฺพา.
จิตฺตสงฺขารโหติ เวทนาสญฺญากุขนฺธา.^๖

ปิติเป็นอันรู้แจ้ง . โดยอารมณ์
อย่างไร ? ภิกษุยอมเข้าฌาน ๒ อัน
ประกอบด้วยปิติ, ปิติเป็นอันรู้แจ้งโดย
อารมณ์ ด้วยการได้เฉพาะซึ่งฌาน
ในขณะที่เข้าสมาบัติแห่งภิกษุนั้น เพราะ
อารมณ์เป็นอันรู้แจ้งแล้ว.

ปิติเป็นอันรู้แจ้ง โดยอสมโมหะ
อย่างไร ? ภิกษุเข้าฌาน ๒ ประกอบด้วย
ปิตีออกแล้ว ย่อมพิจารณาปิตี อันสัมปยุต
ด้วยฌาน โดยความสิ้นไป โดยความ
เสื่อมไป, ปิติเป็นอันรู้แจ้ง โดยอสมโมหะ
ด้วยการแทงตลอดลักษณะ ในขณะที่แห่ง
วิปัสสนาของภิกษุนั้น. โดยนัยนี้แหละ
พึงทราบแม้บทที่เหลืกลงโดยอรรถ. ก็ใน
ที่นี้มีแต่เพียงความต่างกัน ดังต่อไปนี้ :
เป็นอันรู้แจ้งสุขด้วยอำนาจฌานทั้ง ๓.
พึงทราบความเป็นผู้รู้แจ้งจิตสังขาร ด้วย
อำนาจฌานทั้ง ๔. คำว่า จิตสังขาร ได้แก่
เวทนาขันธ์และสัญญาขันธ์.

^๑ ส. ปฏิสัเวทิตา. ^๒ อ. ตทอารมมณสุส.

^๓ ฉ. สุขปฏิสัวิทิตา.

^๔ วิสฺฐทฺธิมคฺคเจว สมฺนุตปาสาทิกาย ๑

"โหตี"ติ ปาโจ นตฺถิ.

^๕ ฉ. ... ปฏิสัวิทิตา.

^๖ วิสฺฐทฺธิมคฺค. ๒/๘๒, สมฺนุตปาสาทิกาย. ๑/๕๒๘

เวทนาทโย เทว ขนฺธา.

ปัสสุมายํ จิตตสงขารนฺติ โอฟาริกํ
 โอฟาริกํ จิตตสงขารํ ปัสสุมณฺโฑ,
 นิโรธฺโณโตติ อตฺถโก. โส วิตุถารโต
 กายสงขารเอ^๑ วุตฺตนเยน เวทิตพฺโพ.
 อปิเจตฺถ **ปิตฺตปเท** ปิตฺตีสฺเสน เวทนา
 วุตฺตา, **สุขปเท** สุขเปเนว เวทนา.
 ทฺวิสุ จิตตสงขารปเทสุ “สญฺญา ๑
 เวทนา ๑ เจตสิกกา เอเต ธมฺมา
 จิตฺตปฏิพฺพธา จิตตสงขาราทิ”^๒ วจนฺโต
 สญฺญาสมฺปยุตฺตา เวทนาติ เอว
 เวทนานุปัสสนานเยน อิทํ จตฺกุกํ
 ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ตติยจตฺกุกเปปี จตฺนุนํ ฌานานํ
 วเสน จิตฺตปฏิสํเวทิตา^๓ เวทิตพฺพทา.
อภิปฺปโมทຍ จิตฺตนฺติ จิตฺตํ โมเทนฺโฑโต
 ปโมเทนฺโฑโต หาเสนฺโฑโต ปหาเสนฺโฑโต^๔
 อสฺสสฺสฺสสามิ ปสฺสสฺสฺสสามิติ สิกฺขติ.
 ตตฺถ ทฺวิหากาเรหิ อภิปฺปโมเท โหติ
 สมาริวิเสน ๑ วิปสฺสนาวเสน ๑.

คำว่า **ระงับจิตสังขาร** คือ ระงับ อธิบาย
 ว่า ดับจิตสังขารที่หยาบ ๆ. จิตสังขารนั้น
 โดยพิสดาร ฟังทราบตามนัยที่กล่าวแล้ว
 ในกายสังขาร. แต่ว่าในที่นี้ท่านกล่าว
 เวทนาด้วยยกศัพท์ว่า ปิตติ เป็นประธาน
 ในบทว่า **ปิตติ**, ท่านกล่าวเวทนาโดยสรุป
 นั้นเอง ในบทว่า **สุข**. จตฺกุกะนี้ ฟังทราบ
 ว่า ท่านกล่าวไว้ ตามนัยแห่งเวทนานุ-
 ปัสสนาอย่างนี้ว่า เวทนาสัมปยุตด้วย
 สัญญา เพราะพระบาลีว่า “สัญญาและ
 เวทนา ซึ่งเป็นเจตสิก ธรรมเหล่านี้ เนื่อง
 ด้วยจิตเป็นจิตสังขาร” ดังนี้.

แม้ในจตฺกุกะที่ ๓ ก็ฟังทราบความ
 เป็นผู้รู้แจ้งจิตด้วยอำนาจฌานทั้ง ๔. คำว่า
ทำจิตให้บันเทิง ความว่า ย่อมศึกษาว่า
 เราจักทำจิตให้บันเทิง คือ เบิกบานหรรษา
 ว่างใจ หายใจเข้าหายในออก. ในข้อนั้น
 ความบันเทิงย่อมมีด้วยอาการ ๒ อย่าง
 คือด้วยอำนาจสมาธิ และด้วยอำนาจ
 วิปัสสนา.

^๑ ปุพฺพเพ (๑๔๙) องฺเก ปสฺสิตพฺพํ.

^๒ ชุ. ป. ๓๑/๒๘๔, (ภุมิพโลภิกขุ ๑/๓๐๕).

ม. มุ. ๑๒/๕๕๐.

^๓ ฉ. จิตฺตปฏิสํเวทิตา.

^๔ อ. ภาเสนฺโฑโต ปภาเสนฺโฑโต.

กถา **สมาธิวเสน** ? สปปิตีเก เทว
 ฌานเน สมาปชฺชติ, โส สมาปตฺตติกุขณ
 สมฺปยุตฺตปีติยา^๑ จิตฺตํ อามิเทติ-
 ปโมเทติ. กถา **วิปัสสนาวเสน** ?
 สปปิตีเก เทว ฌานเน สมาปชฺชิตฺวา
 วุญฺจาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตี ขยโต
 วยโต สมฺมสฺติ. เอวํ วิปัสสนากุขณ
 ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตี อารมฺมณํ กตฺวา
 จิตฺตํ อามิเทติ ปโมเทติ. เอวํ
 ปฏิปนฺโน "อภิปฺโปมฺไทยํ จิตฺตํ อสฺสสฺสิสฺสามิ
 ปสฺสสฺสิสฺสามิติ สิกฺขตี"ติ วุจฺจติ.

สมาทหนิ จิตฺตฺนฺติ ปสมฺชฺฌานานาธิ-
 วเสน อารมฺมณเณ จิตฺตํ สมนิ อาทหนฺโต
 สมนิ จเปนฺโต, ตานิ วา ปน ฌานานิ
 สมาปชฺชิตฺวา วุญฺจาย ฌานสมฺปยุตฺตํ
 จิตฺตํ ขยโต วยโต สมฺมสฺโต
 วิปัสสนากุขณเณ ลกฺขณปฏิเวธเณ อฺปฺปชฺชติ
 ขณิกจิตฺเตกคฺคตา, เอวํ อฺปฺปนฺนาย
 ขณิกจิตฺเตกคฺคตาย วเสนปี อารมฺมณเณ
 จิตฺตํ สมนิ อาทหนฺโต สมนิ จเปนฺโต

ความบันเทิง ย่อมมีด้วยอำนาจ
 แห่งสมาธิ อย่างไร? คือ ภิกษุยอมเข้า
 ฌานทั้ง ๒ อันประกอบด้วยปีติ, เธอ
 ย่อมยังจิตให้บันเทิง คือปราโมทย์ด้วยปีติ
 อันสัมปยุตกันในขณะที่แห่งการเข้าสมาบัติ.
 ความบันเทิงย่อมมีด้วยอำนาจแห่ง
 วิปัสสนา อย่างไร? ภิกษุเข้าฌานทั้ง ๒
 อันประกอบด้วยปีติ ออกแล้ว พิจารณาปีติ
 อันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไป
 โดยความเสื่อมไป. เธอกระทำปีติ อัน
 สัมปยุตด้วยฌานให้เป็นอารมณ์ในขณะที่
 แห่งวิปัสสนาอย่างนี้แล้ว ทำจิตให้บันเทิง
 ปราโมทย์. ภิกษุนั้นปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ท่าน
 กล่าววว่า "ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้
 บันเทิงหายใจเข้าหายใจออก".

คำว่า **ตั้งจิตไว้** ความว่า ตั้งจิตไว้
 ให้สม่ำเสมอ คือวางจิตไว้ให้สม่ำเสมอ
 ในอารมณ์ ด้วยอำนาจปฐมฌานเป็นต้น,
 ก็หรือว่าเมื่อเข้าฌานเหล่านั้นแล้ว ออกแล้ว
 พิจารณาจิตอันสัมปยุตด้วยฌาน โดย
 ความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป เอกัคตา
 แห่งจิตอันเกิดขึ้นชั่วขณะ ย่อมเกิดขึ้น
 ด้วยการแทงตลอดลักษณะในขณะที่แห่ง
 วิปัสสนา, ภิกษุตั้งจิตไว้สม่ำเสมอ คือ

^๑สมนุตปาสาทิกา. ๑/๕๒๘ สมฺปยุตฺตาย ปีติยา.

ปฏฺิ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๔

“สมาทหิ จิตตํ อสฺสสิสฺสามิ
ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี”ติ วุจฺจติ.

วางไว้สม่ำเสมอในอารมณ์ แม้ด้วย
อำนาจแห่งเอกัคตาแห่งจิตอันเกิดขึ้น
ชั่วขณะ ซึ่งเกิดแล้วอย่างนี้ ท่านกล่าวว่า
“ย่อมศึกษาว่า เราจักตั้งจิตหายใจเข้า
หายใจออก” ดังนี้.

วิโมจยํ จิตฺตนฺตํ ปจฺมชฺฌมานน
นีวรณฺเหหิ จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต,
ทฺตฺติเยน วิตทฺกฺกวิจาเรหิ, ตตฺติเยน ปีตฺติยา,
จตุตฺถเณน สุขทฺกฺกเขหิ จิตฺตํ โมเจนฺโต
วิโมเจนฺโต, ตานิ วา ปน ฌานานิ
สมาปชฺชิตฺวา วุจฺจาย ฌานสมฺปยุตฺตํ
จิตฺตํ ชยโต วยโต สมฺมสฺสตี.

คำว่า **เปลื้องจิต** ความว่า ภิกษุ
เมื่อเปลื้องจิต คือปลดจิตออกจากนิวรรณ์
ด้วยปฐมฌาน, ออกจากวิตกและวิจารณ์
ด้วยทุติยฌาน, ออกจากปรีติด้วยตติยฌาน,
เปลื้อง คือปลดจิตออกจากสุขและทุกข์
ด้วยจตุตถฌาน, ก็หรือว่าเข้าฌานเหล่านั้น
แล้วออก ย่อมพิจารณาเห็นจิตอันสัมปยุต
ด้วยฌานโดยความสิ้นไป โดยความ
เสื่อมไป.

โส วิปสฺสนาทฺชเณ อนิจฺจานุปสฺสนาย
นิจฺจสญฺญาโต จิตฺตํ โมเจนฺโต
วิโมเจนฺโต, ทฺกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาโต,
อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาโต,
นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิตฺโต, วิราคานุ-
ปสฺสนาย ราคโต, นิโรธานุปสฺสนาย
สมฺมทฺยโต, ปฏฺินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย
อาทานโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต
อสฺสสฺสตี เจว ปสฺสสฺสตี จ. เตน
วุจฺจติ “วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ
ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี”ติ. เอวํ จิตฺตานุ-

ภิกษุนั้น ในขณะที่แห่งวิปัสสนา เมื่อเปลื้อง
คือ ปลดจิต ออกจากนิจฺจสญฺญาด้วย
อนิจฺจานุปัสสนา, จากสุขสญฺญาด้วย
ทฺกฺขานุปัสสนา, จากอตฺตสญฺญาด้วย
อนตฺตานุปัสสนา, จากนันทิตฺตด้วยนิพพิทานุ-
ปัสสนา, จากราคะ ด้วยวิราคานุปัสสนา,
จากสมุทฺย ด้วยนิโรธานุปัสสนา, เปลื้อง
คือ ปลดจิตจากความยึดมั่น ด้วยปฏฺิ-
นีสคฺคานุปัสสนา ย่อมหายใจเข้าและ
หายใจออก. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
“ย่อมศึกษาว่า เราจักเปลื้องจิตหายใจเข้า

ปัสสนาวเสน อิทํ จตุกกํ ภาสิตนฺติ
เวทิตพฺพํ.

จตุตถจตุกกเก ปน **อนิจฺจานุปัสสีติ**
เอตถ ตาว อนิจฺจํ เวทิตพฺพํ,
อนิจฺจตา เวทิตพฺพา, อนิจฺจานุปัสสนา
เวทิตพฺพา, อนิจฺจานุปัสสี เวทิตพฺโผ.
ตตถ **อนิจฺจนฺติ** ปญฺจกฺขนฺธา กสฺมา ?
อุปฺปาทวายนฺนตตภาวา. **อนิจฺจตาติ**
เตสฺสเยว อุปฺปาทวายนฺนตตํ, หุตฺวา
อภาโว วา, นิพฺพตฺตานํ เตเนวากาเรน
อฏฺฐตฺวา ขณฺภงฺเคน ภาเทติ อตฺถโธ.

อนิจฺจานุปัสสนาติ ตสฺสา อนิจฺจตาย
วเสน ฐปาทีสุ "อนิจฺจนฺ"ติ อนุปัสสนา.
อนิจฺจานุปัสสีติ ตาย อนุปัสสนาย
สมนฺนาคโต. ตสฺมา เอวํภูโต อสฺสสนฺโต
จ ปัสสสนฺโต จ อิท "อนิจฺจานุปัสสี
อสฺสสิสฺสามิ ปัสสสิสฺสามีติ สิกฺขตี"ติ
เวทิตพฺโผ.

หายใจออก". จตุกกะนี้พึงทราบว่าเป็น
กล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งจิตตานุปัสสนา
ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนในจตุกกะที่ ๔ ในคำว่า จะ
พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง นี้ เบื้องต้น
พึงทราบอนิจจัง, พึงทราบอนิจจตา, พึง
ทราบอนิจจานุปัสสนา, พึงทราบอนิจจา-
นุปัสสี. ในบทเหล่านั้น บทว่า **อนิจฺจ**
ได้แก่ขันธ์ ๕. เพราะเหตุไร ? เพราะมี
ความเกิดขึ้น ความเสื่อมไป และความ
เป็นโดยประการอื่น. บทว่า **อนิจฺจตา**
ได้แก่ ภาวะที่เกิดขึ้นเสื่อมไปและเป็นโดย
ประการอื่นของขันธ์ ๕ เหล่านี้แหละ,
หรือได้แก่ความมีแล้วไม่มี, ความว่า ขันธ์
๕ ที่บังเกิดแล้ว ไม่ตั้งอยู่โดยอาการนั้น
เลย แดกไปด้วยความดับโดยขณะ.

คำว่า **อนิจฺจานุปัสสนา** ได้แก่ การ
พิจารณาเห็นว่า "ไม่เที่ยง" ในรูปเป็นต้น
ด้วยอำนาจความเป็นของไม่เที่ยงนั้น.
คำว่า **อนิจฺจานุปัสสี** ได้แก่ บุคคล
ผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนานั้น. ฉะนั้น
ภิกษุผู้เป็นอย่างนี้ เมื่อหายใจเข้าและ
หายใจออก ในที่นี้ถึงทราบว่าเป็น
ศึกษาว่า เราจักพิจารณาเห็นความไม่
เที่ยง หายใจเข้าหายใจออก" ดังนี้.

วิราคานุปัสสีติ เอตถ ปน เทว
 วิราค ขยวิราโค ๑ อัจฉนต์วิราโค
 ๑. ตตถ ขยวิราโคติ สงฺฆารานํ
 ขณนํโก. อัจฉนต์วิราโคติ นิพพานํ.
 วิราคานุปัสสนาติ ตทฺภยทสฺสนนฺวเสน
 ปวตฺตา วิปัสสนา ๑ มคฺโค ๑.
 ตาย ทฺวิธายปิ อานุปัสสนาย
 สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสสนฺโต ๑
 ปสฺสสนฺโต ๑ "วิราคานุปัสสี อสฺสสึสฺสามิ
 ปสฺสสึสฺสามี"ติ สิกฺขตี"ติ เวทิตพฺโพ.
 นิโรธานุปัสสีปเทปิ เอเสว นโย.

ปฏินิสฺสคฺคานุปัสสีติ เอตถปิ เทว
 ปฏินิสฺสคฺคา ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค ๑
 ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค ๑, ปฏินิสฺสคฺโคเยว
 อานุปัสสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปัสสนา,
 วิปัสสนามคฺคานเมตํ อธิวจฺนํ. วิปัสสนา
 หิ ตทฺทฺควเสน สทฺธิ ขนฺธธาภิสงฺฆาเวหิ
 กิเลสฺส ปริจฺจชฺติ, สงฺฆตโทสทสฺสเนน
 ๑ ตพฺพิปริเต นิพฺพานเน ตนฺนินฺนตาย
 ปกฺขนฺทตีติ ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค เจว
 ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จาติ วุจฺจติ.

ในคำว่า วิราคานุปัสสี (พิจารณา
 เห็นความคลายกำหนด) นี้ วิราคะมี ๒
 อย่าง คือขยวิราคะและอัจฉนต์วิราคะ.
 ในวิราคะทั้ง ๒ อย่างนั้น ขยวิราคะ ได้แก่
 ความดับโดยขณะแห่งสังขารทั้งหลาย.
 อัจฉนต์วิราคะ ได้แก่ นิพพาน. คำว่า
 วิราคานุปัสสนา ได้แก่ วิปัสสนาอันเป็นไป
 ด้วยอำนาจการเห็นวิราคะทั้ง ๒ นั้นและ
 มรรค. ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนา
 ทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจเข้าอยู่หายใจออก
 อยู่ ฟังทราบ ว่า "ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า
 เราจักพิจารณาเห็นความคลายกำหนด
 หายใจเข้าหายใจออก". แม้ในบทว่า
 นิโรธานุปัสสี ก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.

แม้ในคำว่า ปฏินิสฺสคฺคานุปัสสี
 (พิจารณาเห็นความสลละคืน) นี้ ปฏินิสฺสคฺคะ
 มี ๒ อย่างคือ ปริจจาคปฏินิสฺสคฺคะ (ความ
 สลละคืนด้วยการบริจาค) ๑ ปกฺขนฺทน-
 ปฏินิสฺสคฺคะ (ความสลละคืนด้วยการแล่น
 ไป) ๑, การพิจารณาเห็น คือความสลละคืน
 ชื่อว่า ปฏินิสฺสคฺคานุปัสสนา, คำว่า
 ปฏินิสฺสคฺคานุปัสสนา นี้ เป็นชื่อแห่ง
 วิปัสสนาและมรรค. จริงอยู่ วิปัสสนา
 ย่อมสลละกิเลสพร้อมกับชั้นธำมสังขาร
 ด้วยอำนาจตทังคะ, และย่อมแล่นไป
 ด้วยความเป็นผู้น้อมไปในนิพพานนั้น ใน

มคฺโค สมฺมุจฺเจทวเสณ สทฺธิ ขนฺธา-
ภิสฺสงฺขาเวหิ กิเลสฺส ปริจฺจชฺติ,
อารมฺมณกรณฺณ ๑ นิพฺพาน
ปฏฺขนฺนทตฺติ **ปริจฺจคฺคปฏินิสฺสคฺคโค** เจว
ปฏฺขนฺนทนปฏินิสฺสคฺคโค จาติ วุจฺจติ.
อุภยมฺปิ ปน บุริมฺบุริมฺภานานํ
อนฺนํ ปสฺสณโต^๑ อนฺนปสฺสณาทิ วุจฺจติ.
ตาย ทฺวิธายปิ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสณาย
สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสณโต ๑
ปสฺสณโต ๑ “ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี
อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามิติ สิกฺขตฺติ”ติ
เวทิตพฺโพ.

เอตฺถ ๑ “อนิจฺจานุปสฺสี”ติ
ตรุณฺวิปสฺสณาย วเสณ วุตฺตํ, “วिरาคานุ-
ปสฺสี”ติ ตโต พลวตฺตราย สงฺขาเรสุ
วิรัชฺชนสมตฺถาย วิปสฺสณาย วเสณ,
“นิโรธานุปสฺสี”ติ ตโต พลวตฺตราย

นิพพานอันต่างจากกิเลสนั้น ด้วยการเห็น
โทษแห่งสังขตะ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า
ปริจจาคปฏินิสสัคคะ (ความสลละคืนด้วย
การสลละเสีย) และ**ปักขันทนปฏินิสสัคคะ**
(ความสลละคืนด้วยการแล่นไป).

มรรคก็ย่อมสลละกิเลสพร้อมทั้งขันธภิ-
สังขาร ด้วยอำนาจสมุจเฉท, และย่อม
แล่นไปในนิพพานด้วยการกระทำให้เป็น
อารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า**ปริจจาค-**
ปฏินิสสัคคะ และ **ปักขันทนปฏินิสสัคคะ**.
ก็ทั้ง ๒ อย่าง เรียกว่า **อนุปัสสนา** เพราะ
พิจารณาเห็นโดยลำดับๆ แห่งญาณต้นๆ.
ภิกษุเป็นผู้ประกอบแล้วด้วยปฏินิสสัคคานุ-
ปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจเข้าและ
หายใจออก ฟังทราบว่าเป็น “ชื่อว่า ย่อม
ศึกษาว่า เราจักพิจารณาเห็นความ
สลละคืนหายใจเข้าหายใจออก” ดังนี้.

ก็ในอธิการนี้ คำว่า “อนิจจานุปัสสี”
(พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) ท่านกล่าว
ด้วยอำนาจวิปัสสนาอย่างอ่อนๆ, คำว่า
“วिरาคานุปัสสี” (พิจารณาเห็นความ
คลายกำหนัด) ท่านกล่าวด้วยอำนาจ

^๑วิสุทธิมคฺค. ๒/๘๕, สมฺมุตปาสาทิกา. ๑/๕๓๑
อนฺนปสฺสณโต.

กิเลสนิโรธสมตถาย วิปัสสนาย วเสน,
 “ปฏินิสสัคคานุปัสสี”ติ มคฺคสฺส อาสนน-
 ฎตถาย อติตักฺขาย^๑ วิปัสสนาย วเสน
 วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพ. ยตฺถ ปน มคฺโคปี
 ลพฺภติ, โส อภินฺโนเยว. เอวมิทํ จตฺกํ
 สุตฺตวิปัสสนาวเสน วุตฺตํ, ปุริมานิ ปน
 ตีณิ สมถวิปัสสนาวเสนาคี.

อานาปานสุสตีมาติกาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๑๖๔. อิทานิ ยถานิกฺขิตฺตํ มาตีกํ
 ปฏิปาฏิยา ภาเชตฺวา ทสฺเสตฺถ อิทาติ
 อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยาติอาทิ อารทฺธ. ตตฺถ
 อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยาติอาทีหิ ทสฺหิ ปเทหิ

วิปัสสนาอันสามารถที่จะคลายกำหนดใน
 สังขารทั้งหลายซึ่งเป็นวิปัสสนา มีกำลัง
 กว่า วิปัสสนาอย่างอ่อน ๆ นั้น, คำว่า
 “นิโรธานุปัสสี” ท่านกล่าวด้วยอำนาจ
 วิปัสสนา ซึ่งสามารถดับกิเลสได้ซึ่งมีกำลัง
 กว่านั้น, คำว่า “ปฏินิสสัคคานุปัสสี” พึง
 ทราบว่า ท่านกล่าวด้วยอำนาจวิปัสสนา
 ซึ่งกล้าแข็งอย่างยิ่ง อันใกล้ต่อมรรค.
 ส่วนในบาลีประเทศโดยย่อแม้ซึ่ง
 มรรค, บาลีประเทศนั้นไม่ต่างกันทีเดียว.
 จตฺกกระนี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่ง
 วิปัสสนาล้วน ๆ อย่างนี้, ส่วน ๓ จตฺกกระ
 ข้างต้น ท่านกล่าวด้วยอำนาจแห่งสมถะ
 และวิปัสสนา ฉะนี้แล.

พรรณนามาติกาแห่งอานาปานสติ จป.

๑๖๔. บัดนี้ ท่านหวังจะแสดง
 จำแนกมาติกาที่ได้ยกขึ้นตั้งไว้แล้วตาม
 ลำดับ จึงเริ่มบทว่า อิท ความว่า ในทีลฺฐินี้
 ดังนี้เป็นต้น. ในคํานั้นด้วยบททั้ง ๑๐ มี

^๑ อ. ติตักฺขาย.

สิกขตตยสงขาทํ สัพพญญพุทฺธ-
 ศาสนเมว กถิตํ. ตํ हि พุทฺเธน
 ภควตา ทิฏฺฐตฺตา ทิฏฺฐิตี วุจฺจติ,
 ตํเยว^๑ ขมนวเสน ขนฺติ, รุจฺจนวเสน
 รุจि, คหณวเสน อาทาโย, สภาวญฺเจน
 ธมฺโม, สิกฺขิตพฺพญฺเจน วินโย,
 ตทฺภเยนปิ ธมฺมวินโย, ปวตฺตวเสน
 ปาวจณํ, เสฏฺฐจจริยญฺเจน พุรหฺมจริยํ,
 อนุสสิฏฺฐิจิทานวเสน สตฺตฺตฺสสนฺนฺติ วุจฺจติ.

คำว่า ในทีฎฐินี้ เป็นต้น ท่านกล่าวถึงคำ
 สอนของพระสัมพันธัญญพุทฺธเจ้า กล่าวคือ
 สิกขา ๓ นั้นเอง. จริงอยู่ คำสอนของ
 พระสัมพันธัญญพุทฺธเจ้านั้น ท่านเรียกว่า
 ทีฎฐิ เพราะอันพระผู้มีพระภาคพุทฺธเจ้า
 ทรงเห็นแล้ว, ท่านเรียกว่า ขันติ ด้วย
 อำนาจความอดทน ของพระผู้มีพระภาค-
 พุทฺธเจ้านั้นนั่นแหละ, ท่านเรียกว่า รุจि
 ด้วยอำนาจความชบใจ, ท่านเรียกว่า
 อาทายะ ด้วยอำนาจความถือเอา, ท่าน
 เรียกว่า ธรรม ด้วยอรรถว่า เป็นสภาวะ,
 ท่านเรียกว่า วินัย ด้วยอรรถว่า เป็น
 ธรรมอันบุคคลพึงศึกษา, ท่านเรียกว่า
 ธรรมวินัย แม้ด้วยอรรถทั้งสองนั้น,
 ท่านเรียกว่า ปาพจณํ ด้วยอำนาจเป็น
 ธรรมที่ตรัสไว้เป็นประธาน, ท่านเรียกว่า
 พรหฺมจรรยํ ด้วยอรรถว่า เป็นความ
 ประพฤติอันประเสริฐ, ท่านเรียกว่า
 สัตฺตฺตฺสสนฺนํ ด้วยอำนาจเป็นการให้คำ
 พร่ำสอน.

ตสฺมา "อิมิสฺสา ทิฏฺฐิจิยา"ติอาทิสฺ
 อิมิสฺสา พุทฺธทิฏฺฐิจิยา อิมิสฺสา พุทฺธ-
 ขนฺติยา อิมิสฺสา พุทฺธรุจิยา อิมิสฺมี
 พุทฺธอาทาเย อิมิสฺมี พุทฺธธมฺเม อิมิสฺมี

เพราะฉะนั้นในคำว่า "ในทีฎฐินี้" เป็นต้น
 พึงทราบเนื้อความว่า ในพุทฺธทีฎฐินี้ ใน
 พุทฺธขันตินี้ ในพุทฺธรุจินี้ ในพุทฺธอาทายะ
 นี้ ในพุทฺธธรรมนี้ ในพุทฺธวินัยนี้ ใน

^๑ ฉ. ตสฺเสว, ส. ตณฺเณว.

พุทฺธวินเย อิมสฺมึ พุทฺธธมฺมวินเย
อิมสฺมึ พุทฺธปาพจนเ อิมสฺมึ พุทฺธ-
พฺรหฺมจฺริเย อิมสฺมึ พุทฺธสฺตถุสสาสนนฺติ
อตุโถ เวทิตพฺโพ. อปิเจตฺ^๑ สิกฺขต-
ตยสงฺขาตํ สกฺลปาพจนํ ภควตา
ทิกฺขตฺตา สมฺมาทิกฺขติปฺจุจยตฺตา สมฺมา-
ทิกฺขติปฺพุพฺงคฺมตฺตา จ ทิกฺขติ. ภควโต
ขมนวเสน ขนฺติ. รุจฺจนวเสน รุจิ.
คฺชนวเสน อาทาโย. อตฺตโน การกํ
อปาเย อปตฺมานํ ธาเรตีติ ธมฺโม.

ไสว^๒ สงฺกิลฺลสฺปกฺขํ วินนฺตีติ วินโย.
ธมฺโม จ ไส วินโย จาติ ธมฺมวินโย,
กุสฺลธมฺเมหิ วา อกุสฺลธมฺมานํ เอส
วินโยติ ธมฺมวินโย. เตเนว วุตฺตํ
“เย จ โข ตฺวํ โคตมิ ธมฺเม
ชาเนยฺยาสิ อิม ธมฺมา วิราคาย
ลํวตฺตนฺติ, โน สราคาย ๗เปฯ เอกิเสน
โคตมิ ธาเรยฺยาสิ เอส ธมฺโม เอส
วินโย เอตํ สตถุสสาสนนฺ”ติ.^๓ ธมฺเมน

พุทฺธธรรมวินัยนี้ ในพุทฺธปาพจนนี้ ใน
พุทฺธพฺรหฺมจฺรียนี้ ในพุทฺธสฺตถุสสาสนนี้.
อีกประการหนึ่งปาพจนทั้งสิ้น กล่าวคือ
สิกขา ๓ นี้ ชื่อว่า ทิสิ เพราะอัน
พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเห็นแล้ว เพราะมี
สัมมาทิสฺสเป็นปัจจัย และเพราะมี
สัมมาทิสฺสเป็นประธาน. ชื่อว่า ขันติ ด้วย
อำนาจความอดทน ของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า. ชื่อว่า รุจิ ด้วยอำนาจความ
ชอบใจ. ชื่อว่า อาทาเย ด้วยอำนาจ
ความถือเอา. ชื่อว่า ธรรม ด้วยอรรถว่า
ทรงไว้ซึ่งบุคคลผู้กระทำตนไม่ให้ตกไป
ในอบาย.

ธรรมนั้นนั่นแหละชื่อว่า วินัย ด้วยอรรถ
ว่า นำไปให้พินาศซึ่งฝักฝ่ายแห่งสังกิลล.
ธรรมนั้นด้วย เป็นวินัยด้วย เหตุฉะนั้น
จึงชื่อว่า ธรรมวินัย, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมนี้
นำไปให้พินาศ ซึ่งอกุสฺลธรรมทั้งหลาย
ด้วยกุสฺลธรรมทั้งหลาย เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ธรรมวินัย. ด้วยเหตุนี้นั่นแหละ
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า “ดูกร
โคตมิ เธอพึงรู้ซึ่งธรรมเหล่าใดแล้วว่า

^๑ ก. อปิเจตฺ.

^๒ ก. ตสฺสเสว.

^๓ วิ. จ. ๗/๓๓๑, อัง. อฎฺฐก. ๒๓/๒๘๙.

วา วินโย, น ทณฺหาที่หิติ ธมฺมวินโย.
วุตฺตมฺปิ เจตฺ :

ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความ
ปราศจากโรคะ, ไม่เป็นไปเพื่อความมีโรคะ
 ฯลฯ ดูกรโคตมิ เธอพึงทรงไว้โดยส่วน
เดียวว่า นี่เป็นธรรม นี่เป็นวินัย นี่เป็น
สัตถุศาสน์". อีกอย่างหนึ่ง วินัยโดยธรรม,
ไม่ใช่โดยไม้พลอง เป็นต้น เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ธรรมวินัย. ข้อนี้สมด้วยคำ
พระบาลี ที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

“ทณฺเฑเนเก ทมยนฺติ
องฺกุเสหิ กสาหิ จ
อทณฺเฑน อสตุเถน
นาโค ทนฺโต มहेสินา”ติ.^๑

“บุคคลพวกหนึ่ง ย่อมฝึกช้างด้วย
ไม้พลอง ด้วยขอและด้วยแส้ ช้าง
อันพระพุทธรเจ้า ผู้แสวงหาซึ่งคุณ
อันยิ่งใหญ่ฝึกแล้ว ไม่ใช่ด้วย
ไม้พลอง ไม่ใช่ด้วยศัสตรา” ดังนี้.

ตถา

อนึ่ง ตรัสว่า

“ธมฺเมน นียมานานํ^๒
กา อสุยา วิชานตฺนุ”ติ.^๓

“เมื่อพระตถาคต ผู้ทรงแนะนำโดย
ธรรม ผู้รู้แจ้งอยู่ จะริษยาทำไม”.

ธมฺมาย วา วินโย ธมฺมวินโย.
อนวชฺชธมฺมตฺถํ เหส วินโย, น
ภวโณคามิสตฺถํ.^๔ เตนาห ภควา “น
ยิทํ ภิกฺขเว พุรหฺมจฺริยํ วุสฺสตี

อีกประการหนึ่ง วินัยเพื่อธรรม จึงชื่อว่า
ธรรมวินัย. จริงอยู่ วินัยนี้ เพื่อธรรม
อันปราศจากโทษ, ไม่ใช่เพื่อเหยื่อคือภพ
และโรคะ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค

^๑ วิ. จ. ๗/๑๙๐, อปิ จ ม. ม. ๑๓/๔๘๗,

องฺเก องฺกุสิมฺลสฺสุตฺตโนโย.

^๒ อ. นียมานานํ, ฉ. นยมานานํ.

^๓ วิ. มหา. ๔/๗๙. ^๔ ก. ภวโณคานิสฺสตฺถ.

ชนกฺุหนตฺถน^๑ติ^๑ วิตุถาโร. ปุณฺณตฺถโรปิ
อาห “อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถํ ไช
อาวุโส ภควติ พุรฺหมจฺริยํ วุสฺสตี”ติ^๒
วิสุทฺธิ วา นยตีติ วินโย, ธมฺมโต
วินโย ธมฺมวินโย. สํสาร์ธมฺมโต หิ
โสกาธิธมฺมโต วา . เอส วิสุทฺธิ
นิพฺพานํ นยติ, ธมฺมสุส วา วินโย,
น ติตฺถกฺรานนฺติ ธมฺมวินโย.

ธมฺมภูโต หิ ภควา, ตสฺสเสว เอส
วินโย. ยสฺมา วา ธมฺมา เอว
อภิญฺเญยฺยา ปริญฺเญยฺยา ปหาตพฺพา
ภาเวตพฺพา สจฺฉิกาตพฺพา จ. ตสฺมา
เอส ธมฺเมสุ วินโย, น สตฺเตสุ
น ชีเวสุ จาติ ธมฺมวินโย. สาทฺถ-
สพฺพญชฺนกาทีหิ อญฺเณสํ วจนโต

จึงตรัสว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลอยู่
จบพรหมจรรย์นี้ เพื่อจะลวงประชาชน
ก็หาไม่ได้” ดังนี้เป็นต้น ควรทราบความ
พิสดารต่อไป. แม้พระปุณณเถระก็กล่าว
ว่า “ดูกร อาวุโส เราอยู่ประพฤติพรหม-
จรรย์ ในพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อ
อนุปาทาปรินิพพานแล” ดังนี้. อีกอย่าง
หนึ่ง ชื่อว่าวินัย ด้วยอรรถว่า นำไปสู่
ธรรมอันบริสุทธิ์, การนำไปสู่ธรรมอัน
บริสุทธิ์จากธรรม ชื่อว่า ธรรมวินัย.
จริงอยู่ ธรรมนี้ย่อมนำไปสู่ธรรมอันบริสุทธิ์
คือนิพพานจากธรรม คือสงสาร หรือจาก
ธรรมมีโสกะเป็นต้น, อีกอย่างหนึ่ง การ
นำไปสู่ธรรมอันบริสุทธิ์ ของพระธรรม,
ไม่ใช่ของเจ้าลัทธิทั้งหลาย เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่า ธรรมวินัย.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็น
พระธรรม, วินัยนี้เป็นของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า ผู้เป็นพระธรรมนั้นนั่นแหละ.
อีกอย่างหนึ่ง เพราะธรรมทั้งหลายนั้นแหละ
ควรรู้ยิ่ง ควรกำหนดรู้ ควรละ ควรเจริญ
และควรทำให้แจ้ง, เพราะฉะนั้น อันนี้
จึงเป็นวินัยในธรรมทั้งหลาย, ไม่ใช่ในสัตว์

^๑ อัง. จตุกก. ๒๑/๓๓; พุ. อิติ. ๒๕/๒๕๒.

^๒ ม. ม. ๑๒/๒๙๕.

ประธาน วจนนุติ ปวจนั, ปวจนั เอว
ปาวจนั. สัพพจริยาหิ วิสิฏฐจริยาภาเวน
พุทฺทมจริยั. เทวมนุสฺसानันฺ สตฺตฺตฺตฺตฺต
ภควโต สาสนฺนุติ สตฺตฺตฺตฺตฺต, สตฺตฺตฺตฺต
วา สาสนฺนุติปิ^๑ สตฺตฺตฺตฺตฺต.

“โย โว อานนุท มยา ธมฺโม จ
วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว
มมจฺเจยน สตฺตฺตฺต”ติ^๒ หิ ธมฺมวินโยว^๓
สตฺตฺตฺตฺตฺต วุตฺโต. เอวํ เตสั^๔ ปทานัน
อตุถิ เวทิตฺตฺตฺต. ยสฺมา ปน อิมสฺมึเยว
สาสเน สัพพการานานาปานสฺสตีสมาริ-
นิพฺพตฺตฺตโก ภิกฺขุ วิชฺชติ, น อญฺญตฺร,
ตสฺมา ตตฺตฺต ตตฺตฺต “อิมิสฺสา”ติ จ

ทั้งหลาย และไม่ใช่ชื่อว่าทั้งหลาย เพราะ
ฉะนั้น จึงชื่อว่าธรรมวินัย. คำอันเป็น
ประธาน เพราะตรัสแก่ชนเหล่าอื่นโดย
เป็นธรรม มีอรรถและมีพยัญชนะเป็นต้น
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ปวจนั, ปวจนั
นั้นแหละเป็นปาวจนั. ชื่อว่า พุทฺทมจริยั
ด้วยภาวะที่เป็นความประพฤตินันวิเศษ
กว่าความประพฤตินั้งปวง. ชื่อว่า สตฺต-
ตฺตฺตฺต ด้วยอรรถว่า เป็นคำสอนของ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นศาสดาของ
เทวดาและมนุษย์, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
สตฺตฺตฺตฺต ด้วยอรรถว่า เป็นคำสอน
อันเป็นองค์ศาสดา ดังนี้ก็มี.

จริงอยู่พระธรรมวินัยนั้นแล พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสว่า เป็นศาสดา โดยพระบาลี
ว่า “ดูกรอานนท ธรรมและวินัยอันใด ที่
เราแสดงแล้ว บัญญัติแล้ว แก่เธอทั้งหลาย,
ธรรมวินัยอันนั้น จักเป็นศาสดาของเธอ
ทั้งหลาย โดยการล่วงไปแห่งเรา” ดังนี้.
พึงทราบอรรถแห่งบททั้งหลายเหล่านั้น
ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง เพราะภิกษุผู้ยัง

^๑ ก. สาสนั.

^๒ ที. มหา. ๑๐/๑๗๘.

^๓ อี. ธมฺมวินโย จ.

^๔ ฉ. เอวเมเตสั.

“อิมสมิน”ติ จ อัย นิยม กโตติ
เวทิตพุโพ. อัย “อิธา”ติ มาติกาย
นิทุเทสส อตุโธ.

ปุณฺชนกฺลฺยาณโก วาติอาทินา จ
ภิกฺขุสทฺทสฺส วจนตฺถํ อวตฺวา
อิธาธิปฺเปตภิกฺขุเขว ทสฺสีโต. ตตฺถ
ปุณฺชนใน จ โส กิเลสานํ
อสมฺมุจฺฉินฺนตฺตา, กฺลฺยาณใน จ
สีลาทิปฺปฏิปตฺติยตฺตตฺตาติ ปุณฺชนกฺลฺยาณใน,
ปุณฺชนกฺลฺยาณในเอว ปุณฺชนกฺลฺยาณโก.
อธิสีลาทีนํ สิग्ฆตีติ เสกฺโข. โสตาปฺนุโน
วา สกทาคามี วา อนาคามี วา.
อกุปฺโป จลยิตฺตมสฺสกุณฺเณยโย อรหตฺตผล-
ธมฺโม อสฺสาติ. อกุปฺปธมฺโม. โสปี
หิ อิมํ สมารี ภาเวติ.

อรรถนินทุเทเส วินยปริยาเยน
ตาว “จเปตฺวา คามญฺจ คามุปฺจารญฺจ

อานาปานสติสมาธิให้บังเกิดโดยอาการ
ทั้งปวง มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น, ไม่มี
ในที่อื่น, เพราะฉะนั้น พึงทราบคํานิยม
นี้ว่า ท่านได้กระทำไว้แล้วว่า “อิมิสฺสา”
และว่า “อิมสมิ” ในที่นั้น ๆ. นี้เป็นอรรถ
แห่งนิตฺเตในมาติกาว่า “อิธ”.

ก็ด้วยคำว่า ภิกษุเป็นกัลยาณ-
ปุณฺชนก็ตาม เป็นต้น ท่านแสดงถึงภิกษุที่
ประสงค์เอาในที่นี้ มิได้กล่าวความหมาย
แห่งศัพท์ว่า ภิกษุศัพท์ทีเดียว. ก็ในคํานั้น
มีอธิบายดังนี้ ภิกษุนั้นชื่อปุณฺชนกฺลฺยาณใน
ด้วยอรรถว่าเป็นปุณฺชน เพราะยังตัดกิเลส
ไม่ได้เด็ดขาด, และเป็นคนดี เพราะเป็น
ผู้ประกอบด้วยการปฏิบัติด้วยคุณมีศีล
เป็นต้น, ปุณฺชนกฺลฺยาณใน นั้นแหละชื่อว่า
ปุณฺชนกฺลฺยาณโก แปลว่า กัลยาณปุณฺชน.
ชื่อว่า เสกฺขอ ด้วยอรรถว่า ยังศึกษา
อธิศีลเป็นต้นอยู่. ได้แก่ พระโสดาบันหรือ
พระสกทาคามีหรือพระอนาคามี. ชื่อว่า
มีธรรมอันไม่กำเริบ ด้วยอรรถว่ามีธรรม
คืออรรถผลอันไม่กำเริบ คืออันใคร ๆ ไม่
อาจจะให้หวั่นไหวได้. ก็ภิกษุแม้จะยอม
เจริญสมาธินี้.

จะวินิจฉัย ในอรรถนินทุเทสสืบต่อไป
ว่า คำว่า “สถานที่เว้นบ้านและอุปจาร

อวเสส อรวณนุ^๑ติ อาคตฺ. สุตตุนต-
 ปริยาเยน^๒ อารณฺวํ กิขุํ สนุธาย
 "อารณฺวํ นาม เสนาสนํ ปณฺจธนฺสติกํ
 ปจฺฉิมนุ^๓ติ" อาคตฺ. วินยฺสุตตุนตา ปน
 อุโปปี ปริยาเยทเสนา นาม, อภิธมฺไม
 นิปฺปริยาเยทเสนาติ อภิธมฺมปริยาเยน
 อรวณฺํ ทสฺเสตฺ นิกฺขมิตฺวา พหิ
 อินฺทฺซีลาติ วุตตํ, อินฺทฺซีลโต พหิ
 นิกฺขมิตฺวาติ อตฺถ. นิกฺขมิตฺวา
 พหิ อินฺทฺซีลนฺติปิ ปาโจ, อินฺทฺซีล
 อติกกมิตฺวา พหิติ วุตตํ โหติ.
 อินฺทฺซีโลติ เจตฺถ คามสฺส วา
 นครสฺส วา อุมมาโร.

รฺกฺขมฺลนิตฺเทเส รฺกฺขมฺลสฺส
 ปากฺกุตฺตา ตํ อวตฺวาว ยตฺถาติอาทิ-
 มาห. ตตฺถ ยตฺถาติ ยสฺมี รฺกฺขมฺล.
 อาสนฺติ นิสิตฺนฺติ เอตฺถาติ อาสนํ.
 ปณฺวตฺตุนฺติ จปีตํ. มณฺโใจ วาติอาทีนิ
 อาสนสฺส ปภทฺวจนานิ. มณฺโใจปี หิ

แห่งบ้านเสี้ย ที่เหลือชื่อว่าป่า" (อธิบาย)
 มาก่อนแล้วในอรัญนิต โดยปริยาย
 ทางพระวินัย. ว่าโดยปริยายแห่งพระสูตร
 ท่านหมายถึงภิกษุผู้อยู่ป่ามาแล้ว ใน
 ประโยคที่ว่า "เสนาสนะห่างออกไปชั่ว
 ๕๐๐ ธนูเป็นอย่างต่ำ ชื่อว่า ป่า". ก็
 พระวินัยและพระสูตรทั้ง ๒ ชื่อว่า เป็น
 เทศนาโดยปริยาย, พระอภิธรรมเป็น
 เทศนาโดยนิปริยาย เพราะฉะนั้น ท่าน
 ประสงค์จะแสดงป่า โดยปริยายแห่ง
 พระอภิธรรม จึงกล่าวว่า นิกฺขมิตฺวา พหิ
 อินฺทฺซีลา, ความว่า ออกไป นอกจาก
 เส้าเขื่อน ดังนี้. พระบาลีว่า นิกฺขมิตฺวา
 พหิ อินฺทฺซีล ดังนี้ก็มิ, มีอรรถาธิบายว่า
 อยู่นอกเลยเส้าเขื่อนไป. ก็กรณีประตูแห่ง
 บ้านหรือเมือง ชื่อว่า เส้าเขื่อน ในที่นี้.

จะวินิจฉัยในนิตเทศ แห่งรฺกฺขมฺล
 สืบต่อไป ท่านมิได้กล่าวรฺกฺขมฺลนั้น เพราะ
 รฺกฺขมฺลได้ปรากฏแล้วทีเดียว. ได้กล่าว
 บทว่า ยตฺถ ดังนี้เป็นต้น. ในบรรดา
 บทเหล่านั้น บทว่า ยตฺถ แปลว่า ที่โคน
 ต้นไม้ใด. ชื่อว่า อาสนะ เพราะอรรถว่า

^๑ วิ. มหาวิภังค. ๑/๘๔.

^๒ อ. สุตตุนตฺกปริยาเยน.

^๓ วิ. มหาวิภังค. ๒/๕๒๘.

^๔ อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๘.

นิสชชายปิ โลกอสตฺตา อิธ อาสเนสุ
 กฺขตฺโต โส ปน มสสารกพฺพุทิกาทุ
 กุพีรปาทกอาหจฺจปาทกานํ^๑ อญฺเจตโร
 ปิจฺจ เตสํ อญฺเจตฺรเมว ภูตฺติ
 อญฺเณภิสฺสิจฺจภิสฺสวากภิสฺสิตฺถภิสฺสิปญฺเณภิสฺสนํ
 อญฺเจตฺรา. ตญฺญิกาทิ ตกฺลปญฺเณทํหิ
 ลินฺนิตฺวา กตฺวา จมฺมขณฺโทติ นิสชชารโห
 โย โภจฺจ จมฺมขณฺโท. ตินฺนสนฺนุทฺราทโย
 ตินฺนาทํนิ คฺมุเพตฺวา กตฺวา. ตตฺถกาทิ
 ตสฺมี รุกฺขมฺมุเล. จงฺกมฺติ วาติอาทํหิ
 รุกฺขมฺมุลสฺส จตฺตอริยาปถปวตฺตนโยคฺคตฺวา^๒
 กถิตฺวา. "ยตฺถ"ติอาทํหิ. สพฺพพเทหิ
 รุกฺขมฺมุลสฺส สนฺนทจฺจายตฺวา. ชนฺนวิวิตฺตตฺวา^๓
 จ. วุตฺตตฺวา เหติ.

เป็นที่นั่ง คือนั่งลง. คำว่า **ที่จัดไว้** คือ
 ที่ตั้งไว้. คำว่า **เตียง** เป็นต้น เป็นคำ
 กล่าวประเภทของอาสนะ. จริงอยู่แม้เตียง
 ท่านก็กล่าวไว้ในอาสนะทั้งหลายในที่นี้
 เพราะเป็นโอกาสแม่แก่การนั่ง. ก็เตียงนั้น
 ได้แก่ เตียงอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดา
 เตียงที่ชื่อว่า มสสารก (แปลว่า เตียงชนิด
 มีแม่แคร่สอดเข้าในขาหนึ่ง) พุณฑริกาทุ
 (แปลว่า เตียงมีแม่แคร่เนื่องเป็นอันเดียว
 กัน กับขาหนึ่ง) กุพีรปาทก (แปลว่า
 เตียงมีขาเหมือนขาปูหนึ่ง) อาหจฺจปาทก
 (แปลว่า เตียงมีขาจรดแม่แคร่หนึ่ง). ตั้ง
 ได้แก่ ตั้งอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาตั้ง
 ที่มีลักษณะเหมือนเตียง เหล่านี้แหละ.
 คำว่า **พูก** ได้แก่ พูกอย่างใดอย่างหนึ่ง
 บรรดาพูกที่ยัดด้วยขนสัตว์ พูกที่ยัดด้วย
 ผ้า พูกที่ยัดด้วยเปลือกปอ พูกที่ยัดด้วย
 หญ้า และพูกที่ยัดด้วยใบไม้. คำว่า **เสื่อ**

^๑ อ. มสสารพฺพุทิกาทุ...
 อภิธานปุทีปิกาย วุตฺตํ
 "กุพีรปาโท อาหจฺจ-
 ปาโท" เจจ มสสารโก
 จตฺตาโร พุณฑริกาทุ-
 ติเม มญฺจนฺตรา สิญฺน"ติ.

^๒ อ. จตฺตอริยาปถปวตฺตนโยคฺคตฺวา.
^๓ ก. วิวิตฺตตฺวา.

ได้แก่ เสื้อที่ทอกระทำด้วยใบตาลเป็นต้น. คำว่า ท่อนหนึ่ง ได้แก่ ท่อนหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง อันควรแก่การนั่ง. เครื่องลาดทำด้วยหญ้า เป็นต้น ได้แก่ เครื่องลาดที่เขารวมหญ้าเป็นต้นกระทำไว้. บทว่า ตตุถ แปลว่า ที่โคนไม้ นั้น. ด้วยคำว่า เดิน เป็นต้น ท่านกล่าวความที่โคนไม้เป็นของควรแก่การยังอิริยาบถทั้ง ๔ ให้เป็นไป. ด้วยบททั้งปวงว่า "ยตุถ" เป็นต้น ท่านกล่าวถึงความที่โคนไม้มีร่มเงา อันชิดและว่างเปล่าจากคน.

เกณจีติ เกณจี สมุเหณ. ตัม สมุหัมภินทิตฺตวา วิตุถาเรนฺโต **คณฺฐเจหิ** วา **ปพฺพชิตฺเตหิ** วาติ อาห. **อนากิณฺณนฺตฺติ** อสงฺกิณฺณํ อสมฺพาทํ. ยสฺส เสนาสนฺตฺส สมนฺตา คาจฺตมฺปิ อทฺตมโยชนมฺปิ ปพฺพตคหนํ วนคหนํ นทฺคหนํ โหติ, น โภจฺติ อเวลาย อฺปสงฺกมิตฺตํ สกฺโกติ, อิทํ สนฺตฺติเกปิ **อนากิณฺณํ** นาม. ยํ ปน อทฺตมโยชนิกํ วา โยชนิกํ วา โหติ, อิทํ ทูรตาย เอว **อนากิณฺณํ** นาม.

วิหาโรติ อทฺตมโยคาทิมุตฺตโก อวเสสวาโส. **อทฺตมโยโคติ** สฺปนฺณ-

คำว่า ด้วยใคร ๆ คือ ด้วยชุมนุมชนใด ๆ. ท่านเมื่อจะจำแนกชุมนุมชนนั้น ทำให้พิสดาร จึงกล่าวว่า เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม เป็นบรรพชิตก็ตาม. คำว่า ไม่เคลื่อนกล่น คือไม่ระคนไม่คับแคบ. เสนาสนะใดมี รั้วภูเขา รั้วป่า รั้วแม่น้ำ อยู่โดยรอบคาวตหนึ่งบ้าง ครึ่งโยชน์บ้าง, ใคร ๆ ไม่อาจ จะเข้าไปใกล้ในกาลที่มีไช้เวลา, เสนาสนะนี้แม้อยู่ใกล้ ก็ชื่อว่าไม่เคลื่อนกล่น. ส่วนเสนาสนะใด ชั่วระยะกึ่งโยชน์หรือโยชน์หนึ่ง, เสนาสนะนี้ ก็ชื่อว่าไม่เคลื่อนกล่น เพราะอยู่ไกลนั่นเอง.

คำว่า วิหาร ได้แก่ สถานที่อยู่ที่เหลือพ้นจากเรือนมุงด้านเดียวเป็นต้น. คำว่า

ปฏ. อานาปานสต. ป-ท. ๑๕

วงกเคนหิ. ปาสาโทติ เทว กณฺณิกา
 คเหตุวา กโต ทิมปาสาโท. **หมฺมียนฺติ**
 อฺปริ อากาสตเล ปตฺติจฺจิตฺตญฺญาคาร-
 ปาสาโทเยว. **คุหาติ** อิกฺกุจกาคุหา
 สีลาคุหา ทารุคุหา ปัสสุคุหาติ เอวฺ หิ
 ขนฺธกฺกุจกถายฺ^๑ วุตฺตํ. วิภงฺกฺกุจกถายฺ^๒
 ปน **วิหาโรติ** สมฺนฺตา ปรีหารปถํ
 อนฺโตเยว รตฺติญฺจานทิวาญฺจานานิ จ
 ทสฺเสตฺวา กตเสนาสนํ, **คุหาติ** ญฺมิ-
 คุหา,^๓ ยตฺถ รตฺตินฺทิวํ ทิปิ ลทฺถุ
 วญฺญติ. ปพฺพตคุหา วา ญฺมิคุหา วา^๔ติ
 อิทํ ทวຍํ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ.

มาติกา ย สพฺพกาลสาธารณลกฺขณวเสน
 "นีสิตฺตี"ติ วุตฺตมานวจนํ กตํ, อธิ
 ปน นิสินฺนสฺส ภาวนารมฺภสพฺภาวโต^๕
 นิสฺซุขารมฺภปริโยसानทสฺสนตฺถํ **นินฺนโนติ**
 นิญฺจานวจนํ กตํ. ยสฺมา ปน อฺขุ
 กายํ ปณฺธาย นิสินฺนสฺส กายิ อฺขุโก
 โหติ, ตสฺมา พฺยญฺชเน อาทริ อกตฺวา

เรื่อนมุงด้านเดียว ได้แก่ เรือนที่คด
 เหมือนครุฑ. คำว่า **ปราสาท** ได้แก่
 ปราสาทยาวที่เขากระทำติดข้อฟ้าทั้งสอง
 ไว้. คำว่า **เรื่อนโล้น** ได้แก่ ปราสาทที่
 เป็นเรื่อนยอดตั้งอยู่บนชั้นอากาศเบื้องบน.
 คำว่า **ถ้ำ** ได้แก่ ถ้ำอิฐ ถ้ำศิลา ถ้ำไม้
 ถ้ำดิน ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาชั้นธกะ
 อย่างนี้แหละ. ส่วนในอรรถกถาวิภังค์
 ท่านกล่าวให้พิเศษ ๒ อย่าง ดังนี้ว่า
 คำว่า **วิหาร** ได้แก่ เสนาสนะที่ทำ แสดง
 ทางเฉียงได้โดยรอบและที่พักกลางคืน
 ที่พักกลางวันไว้ในภายใน. คำว่า **ถ้ำ**
 ได้แก่ ถ้ำแผ่นดิน, ซึ่งควรจะได้ประทับ
 ทั้งกลางวันและกลางคืน. ได้แก่ "ถ้ำใน
 ภูเขาหรือถ้ำในแผ่นดิน" ดังนี้.

ในมาติกา ท่านกระทำคำเป็นปัจจุบันกาล
 ว่า "นีสิตฺตี" (แปลว่านั่ง) ด้วยอำนาจลักษณะ
 ทั่วไป แก่กาลทั้งหมด, แต่ในที่นี้ ท่าน
 กระทำคำเป็นอดีตกาลว่า **นินฺนโน** (แปลว่า
 นั่งแล้ว) เพื่อจะแสดงที่สุดแห่งการเริ่มนั่ง
 เพราะภิกษุนั่งแล้ว จึงมีการเริ่มภาวนา.
 ก็เพราะเมื่อภิกษุนั่งตั้งกายตรง กายก็

^๑ สมฺนตปาสาทิกา. ๓/๓๕๓.

^๒ สมฺมอฺหวิเนทฺธิ. ๔๗๗.

^๓ สมฺมอฺหวิเนทฺธิ. ๔๗๗ ญฺมิตฺริ วา.

^๔ อ. ภาวนารมฺภสมฺภาวโต.

ตตถ จิต สุปณฺหิตติ อชฺชํ
ปณฺหิตตตฺตา จปิตตตฺตา^๑ อชฺชโก หุตฺวา
จิต, น สยเมวาทิ อตฺถโ.

ปริคฺคหนฺนุจฺติ ปริคฺคหิตฺตญฺโ. ก็
ปริคฺคหิตฺ ? นิยุยานํ. ก็ นิยุยานํ ?
อานาปานสฺสตีสมาทิเยว ยาว อรหตฺต-
มคฺคา นิยุยานํ. เตนาห **นิยุยานญฺจฺติ.**
มุข-สทฺทสฺส เซฏฺจกตฺถวเสน สํสารโต
นิยุยานญฺจฺติ วุตฺโต. **อุปญฺจานญฺจฺติ**
สภาวญฺจฺติเยว. สพฺเพหิ ปเนเตหิ ปเทหิ
ปริคฺคหิตนิยุยานํ สตี กตฺวาติ อตฺถโ
วุตฺโต โหติ. เกจฺ ปน "ปริคฺคหนฺนุจฺติ
สตียา ปริคฺคหนฺนุจฺติ, นิยุยานญฺจฺติ
อสุสสาสปสุสสาสนํ ปวิสนนิกฺขมณ-
ทวารญฺจฺติ"ติ วณฺณยณฺติ. ปริคฺคหิต-
อสุสสาสปสุสสาสนนิยุยานํ สตี อุปญฺ-
จเปตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.

ย่อมตรง, เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่กระทำ
ความเอื้อเฟื้อในพยัญชนะ แสดงเฉพาะ
เรื่องที่ประสงค์เท่านั้น กล่าวคำว่า อชฺชโก
(แปลว่าตรง) ดังนี้เป็นต้น. ในคํานั้น
คำว่า **ตั้งไว้แล้ว ตั้งไว้ดีแล้ว** มีความว่า
เพราะภิกษุตั้งกายไว้ตรง กายจึงเป็น
กายตรงตั้งอยู่, หาใช่ตรงเองที่เดียวไม่.

บทว่า **ปริคฺคหนฺนุจฺติ** แปลว่า มีอรรถว่า
กำหนดถือเอา. กำหนดถือเอาอะไร ?
กำหนดถือเอานิยุยาน คือการนำออกไป.
นิยุยาน ได้แก่อะไร ? ได้แก่ อานาปาน-
สติสมาธินั้นเอง จนถึงอรหัตมรรค ชื่อว่า
นิยุยาน. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า
นิยุยานญฺจฺติ (แปลว่า มีอรรถว่านำออกไป).
ท่านกล่าวอรรถแห่งมุขศัพท์ว่า นำออกไป
จากสงสาร ด้วยอำนาจมีอรรถว่า เจริญ
ที่สุด. บทว่า **อุปญฺจานญฺจฺติ** (มีอรรถว่า
ปรากฏ) ความว่า มีอรรถว่าเป็นสภาวะ
นั่นเอง. ก็ด้วยบทเหล่านี้ทั้งหมดเป็นอัน
ท่านกล่าวอรรถว่า กระทำสติซึ่งมีการนำ
ออกไปอันได้กำหนดถือเอาแล้ว. ส่วนเกจิ
อาจารย์พรรณนาว่า "บทว่า ปริคฺคหนฺนุจฺติ
ได้แก่ มีอรรถว่ากำหนดถือเอาด้วยสติ,
บทว่า นิยุยานญฺจฺติ ได้แก่ มีอรรถว่าเป็น

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๕

^๑ฉ. ปโตตถ "จปิตตตฺตา"ติ ปาโจ น ทิสฺสตี.

๑๖๕. พตฺตีสาย อากาเรหิติ
 ตาสุ ตาสุ อวตฺตาสุ ยถากุกเมน
 ลพฺภมานานํ อนนฺวเสสฺสปรียาทานนฺวเสน
 วุตฺตํ. **ทีฆํ อสฺสสาสวเสนาติ** มาติกา
 “ทีฆนฺ”ติ วุตฺตอสนฺสาสวเสน. เอวํ เสเสสุ.
 เอกคฺคตฺนฺติ เอกคฺคภาวํ. **อวิกฺเขปนฺติ**
 อวิกฺชิปนํ. เอกคฺคตา เอวํ หิ
 นานารมฺมณฺเสสุ จิตฺตฺสฺส อวิกฺชิปนฺโต
 อวิกฺเขปนฺติ วุจฺจติ. **ปชานฺโตติ**
 อสมฺมิหฺวเสน ปชานนฺตฺสฺส, วินฺทนฺตฺสฺสชาติ
 วา อตฺถ. “อวิกฺเขปนํ เม
 ปฏิลฺทฺโต”ติ อารมฺมณฺกรณนฺวเสน
 ปชานนฺตฺสฺส วา.

ตาย สติยาติ ตาย อฺปฺภูจิตาย
 สติยา. **เตน ภาณนาติ** **เตน**
 อวิกฺเขปนฺปชานนฺภาณนํ.^๑ **สโตการี**

ทวารเข้าและออก แห่งลมหายใจเข้าและ
 หายใจออก”. มีอรรถาธิบายว่าเข้าไปตั้งสติ
 ซึ่งมีลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่ได้
 กำหนดถือเอาแล้ว เป็นทางนำออกไปดังนี้.

๑๖๕. คำว่า โดยอาการ ๓๒ ท่าน
 กล่าวด้วยอำนาจ การกำหนดถือเอา
 ไม่มีส่วนเหลือ ซึ่งอาการที่ได้อยู่ตาม
 ลำดับ ในบรรดาภิกิริยาที่ตั้งลงนั้น ๆ. คำว่า
 ด้วยอำนาจลมหายใจเข้ายาว ท่าน
 กล่าวไว้ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้า ที่
 ท่านกล่าวว่า “ยาว” ในมาติกา. ในบท
 ที่เหลือก็อย่างนี้. บทว่า **เอกคฺคตํ** แปลว่า
 ภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว. บทว่า **อวิกฺเขป**
 แปลว่า ความไม่ฟุ้งซ่าน. ก็ภาวะที่จิต
 มีอารมณ์เดียวนั้นแหละ ท่านเรียกว่า
 ความไม่ฟุ้งซ่าน เพราะจิตไม่ฟุ้งซ่านไปใน
 อารมณ์ต่าง ๆ. บทว่า **ปชานฺโต** ความว่า
 รู้อยู่ หรือความว่า ได้อยู่ด้วยอำนาจ
 อสมฺมิหฺวะ. หรือรู้อยู่ ด้วยอำนาจกระทำ
 ให้เป็นอารมณ์ว่า “ความไม่ฟุ้งซ่าน เราได้
 แล้ว” ดังนี้.

คำว่า ด้วยสตินั้น คือด้วยสติที่เข้าไป
 ตั้งไว้. คำว่า ด้วยญาณนั้น คือด้วย
 ญาณอันรู้ความไม่ฟุ้งซ่านนั้น. ในสองบทว่า

^๑ อ. อวิกฺเขปนฺปชานนฺภาณน.

โหตีติ เอตุถ ยสุมา ภาณสมฺปยุตฺตา
เอว สติ สตีติ อธิปฺเปตา. ยถาห
“สติมา โหติ ปรมเณ สติเนปฺกุเกณ
สมนฺนาคโต”ติ^๑ ตสุมา “สโต”ติ
วจเนเนว ภาณมฺปิ คหิตเมว โหติ.

สโตการี โหติ (แปลว่า เป็นผู้กระทำสติ)
นี้เพราะเหตุว่า สติอันสัมปยุตด้วยญาณ
เท่านั้น ท่านประสงค์เอาว่าสติ. ดังที่
ตรัสไว้ว่า “เป็นผู้มีสติ ประกอบด้วยสติ
ปกครองตนอย่างยอดเยี่ยม” ดังนี้. เพราะ
ฉะนั้น ด้วยคำว่า “สโต” ซึ่งแปลว่า มีสติ
นั่นเอง เป็นอันถือเอาแม้ญาณที่เดียว.

๑๖๖. อทฺธานสงฺขาเตติ ที่ม-
สงฺขาเต กาเล. ที่โฆ หิ มคฺโค
อทฺธานเติ วุจฺจติ. อยมฺปิ กาลิ
ที่มตฺตฺตา อทฺธานเ วิย อทฺธานเติ
วุตฺโต. “อสุสฺสตี”ติ ๑ “ปสุสฺสตี”ติ ๑
อสุสฺสาสณฺจ ปสุสฺสาสณฺจ วิสุํ วิสุํ
วตฺวาปี ภาวนาถ นิรฺนตฺรปฺปวตฺติ-
ทสุสนตฺถํ “อสุสฺสตีปี ปสุสฺสตีปี”ติ ปฺน
สมฺมาเสตฺวา วุตฺตํ.

๑๖๖. บทว่า อทฺธานสงฺขาเต
แปลว่า ในกาลที่กล่าวว่ายาว. จริงอยู่
ทางไกล ท่านเรียกว่า อทฺธาน. แม้กาลนี้
ก็เหมือนกับทางไกล เพราะเป็นเวลา
ยาวนาน ท่านจึงเรียกว่า อทฺธาน. ท่าน
แม้กล่าวลมหายใจเข้า และลมหายใจออก
เป็นส่วนๆ ว่า “อสุสฺสตี” และว่า “ปสุสฺสตี”
ดังนี้แล้ว กล่าวรวมอีกว่า “อสุสฺสตีปี
ปสุสฺสตีปี” เพื่อจะแสดงความเป็นไป
ติดต่อกันแห่งภาวนา.

ฉนฺโท อฺปฺปชฺชตฺติ ภาวนาภิกฺขุทฺธิยา
ภิกฺขุโยภาวาย ฉนฺโท ชายติ. สขุมตฺรณฺติ
ปสุสมฺภนสภวโต^๒ วุตฺตํ. ปาโมชฺช^๓
อฺปฺปชฺชตฺติ ภาวนาปาริบุรฺริยา ปีติ
ชายติ. อสุสฺสาปสุสฺสาปิ จิตฺตํ
วิวฏฺฏตฺติ^๔ อสุสฺสาปสุสฺสาเส นิสฺสาย

คำว่า ฉนฺทเยยฺมเกิด ความว่า ฉนฺทเย
ยฺมเกิดเพื่อความเจริญยิ่ง เพื่อความ
ภิกฺขุโยภาพแห่งภาวนา. คำว่า ละเอียดย
กว่า ท่านกล่าว เพราะมีความระงับ.
คำว่า ความปราโมทย์เยยฺมเกิด ความว่า
ปีติเยยฺมเกิด เพื่อความบริบูรณ์แห่ง

^๑ อภ. วิ. ๓๕/๓๐๖. ^๒ อ. ปสุสมภนสภวโต.
^๓ ฉ. ปาโมชฺช. ^๔ ฉ. วิวตฺตตฺติ.

ปญ. อานาปานสต. ป-ท. ๑๕

ปฏิภาคนิมิตเต อุปุปชชุนเต ปกติ-
 อสฺสาสปฺสฺสาสโต จิตฺตํ นีวตฺตติ.
อุเปกฺขา สณฺจาทิตฺติ ตสฺมี ปฏิภาค-
 นิมิตฺเต อุปจารปฺปนาสมาธิปฺตติยา
 ปฺน สมาธานเ พฺยาปารากาวโต
 ตตฺตรมชฺฌตฺตฺตฺเปกฺขา สณฺจาทิ นาม.

นฺวหากาหาเรหิติ เอตฺถ ภาวนารมฺภโต
 ปฏฺติ ปุเร ฌนฺทฺปปาทา “อสฺสสฺสติปิ
 ปฺสฺสสฺสติปิ”ติ วุตฺตา ตโย อากาธา,
 ฌนฺทฺปปาทโต ปฏฺติ ปุเร ปาโมชฺชฺปปาทา
 ตโย, ปาโมชฺชฺปปาทโต ปฏฺติ ตโยติ
 นว อากาธา. กายิติ จฺณณวิจฺณณานิ
 อสฺสาสปฺสฺสาสา สฺมฺหฺญฺเจเน กายเ.
 ปกฺติอสฺสาสปฺกฺติปฺสฺสาเส นิสฺสฺสาย
 อุปฺปนฺนนิมิตฺตมฺปิ อสฺสาสปฺสฺสาสชาติ
 นามํ ลภฺติ. **อุปฺภูจฺจํ สติ** ตํ
 อารมฺมณํ อุเปจฺจ ติฏฺฐตฺติ สติ
 อุปฺภูจฺจํ นาม.

ภาวนา. คำว่า **จิตย่อมนปลีกออก** แม้
 จากลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 ความว่า เมื่อเกิดปฏิภาคนิมิต อาศัย
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก จิต
 ย่อมถอยกลับจากลมหายใจเข้า และ
 ลมหายใจออกปกติ. คำว่า **อุเบกขาย่อม**
ตั้งอยู่ ความว่า เพราะได้บรรลุอุปจาร-
 สมาธิและอัปปนาสมาธิในปฏิภาคนิมิต
 นั้น ซึ่งตัดตรมชฌตตฺตฺเปกฺขา ย่อมตั้งอยู่
 เพราะไม่มีความขวนขวายในสมาธิอีก.

ในคำว่า **โดยอาการ ๙ อย่างนี้** ฟังทราบ
 วินิจฉัยว่าอาการ ๙ อย่าง คือ อาการ ๓
 อย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า “อสฺสสฺสติปิ (หายใจเข้า
 บ้าง) ปฺสฺสสฺสติปิ(หายใจออกบ้าง)” ตั้งแต่เริ่ม
 ภาวนาก่อนที่ชั้นที่จะเกิด, อาการ ๓ อย่าง
 ตั้งแต่ชั้นที่เกิดก่อนที่ความปราโมทย์
 จะเกิด, อาการ ๓ อย่าง ตั้งแต่ความ
 ปราโมทย์เกิดขึ้นไป. คำว่า **กาย** ความว่า
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. แม้
 ละเอียดแสน ละเอียด ชื่อว่า กาย ด้วย
 อรรถว่าประชุม. แม้นิมิตที่เกิดขึ้นอาศัย
 ลมหายใจเข้าปกติ และลมหายใจออกปกติ
 ก็ได้ชื่อว่าอสฺสาสปฺสฺสาสเส. คำว่า **ความ**
เข้าไปตั้งไว้ ชื่อว่า **สติ** ความว่า สติ ชื่อว่า
 อุปฺภูจฺจานะ (คือความเข้าไปตั้งไว้) ด้วยอรรถ
 ว่า เข้าไปอาศัยอารมณ์นั้นตั้งอยู่.

อนุปัสสนา ฌาณนุติ สมถวเสน
 นิमितตกายาอนุปัสสนา, วิปัสสนาวเสน
 นามกายารูปกายาอนุปัสสนา ฌาณนุติ
 อตฺถโ. กายโย อุปฺภูจฺจานนุติ โส กายโย
 อูเปจฺจ ติฏฺฐติ เอตฺถ สตีติ อูปฺภูจฺจัน
 นาม. โน สตีติ โส กายโย สตี
 นาม น โหตีติ อตฺถโ. ตาย
 สติยาติ อิทานิ วุตฺตตาย สติยา. เตน
 ฌาณนาติ อิทาเนว วุตฺเตน ฌาณน.
 ตํ กายํ อนุปัสสตีติ สมถวิปัสสนาวเสน
 ยถาวุตฺตํ กายํ อนุคนฺตุวา ฌาน-
 สมฺปยุตฺตฌาณน วา วิปัสสนาฌาณน
 วา ปัสสตี.

มาติกาย กายาทินํ ปทานํ
 อภาเวปี อิมสฺส จตฺกุกสฺส กายาอนุ-
 ปัสสนาวเสน วุตฺตตฺตา อิทานิ วุตฺตพฺพํ
 "กาเย กายาอนุปัสสนาสตีปฺภูจฺจาน-
 ภาวนา"ติ วจฺนํ สนฺธาย กายปท-
 นิทฺเทโส กโต. กาเย กายาอนุปัสสนาติ
 พหุวิธํ กาเย ตสฺส^๑ กายสฺส
 อนุปัสสนา. อถวา กาเย กายาอนุปัสสนา,

คำว่า อนุปัสสนา ชื่อว่า ฌาณ ความว่า
 การพิจารณาเห็นกายคือนิमितด้วยอำนาจ
 สมถะ, การพิจารณาเห็นกาย คือนามกาย
 และรูปกาย ด้วยอำนาจวิปัสสนา ชื่อว่า
 ฌาณ. คำว่า กาย ชื่อว่า อูปฺภูจฺจาน
 ความว่า กายนั้นชื่อว่า อูปฺภูจฺจานะ ด้วย
 อรรถว่า เป็นที่เข้าไปอาศัยตั้งอยู่แห่งสติ.
 คำว่า ไม่ใช่สติ ความว่า กายนั้นไม่
 ชื่อว่าเป็นสติ. คำว่า ด้วยสตินั้น คือ
 ด้วยสติที่กล่าวแล้วเดี๋ยวนี้. คำว่า ด้วย
 ฌาณนั้น ความว่า ด้วยฌาณที่กล่าวแล้ว
 เดี่ยวนี้เหมือนกัน. คำว่า ย่อมพิจารณา
 เห็นกายนั้น ความว่า ไปตามกาย
 ตามที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจสมถะและ
 วิปัสสนา แล้วเห็นด้วยฌาณที่สัมปยุต
 ด้วยฌานหรือด้วยวิปัสสนาฌาณ.

แม้เมื่อไม่มีบททั้งหลาย มีบทว่า
 กายเป็นต้น ในมาติกา ท่านก็กระทำนิเทศ
 บทว่า กาย หมายถึง คำว่า "เจริญ
 สตีปฺภูจฺจาน คือการพิจารณาเห็นกายใน
 กาย "ซึ่งจะพึงกล่าว ณ บัดนี้เพราะจตฺกุกะ
 นี้ท่านกล่าวด้วยอำนาจกายาอนุปัสสนา.
 คำว่า พิจารณาเห็นกายในกาย ความว่า
 พิจารณาเห็นกายนั้น ๆ ในกายมากอย่าง.

^๑ ฉ. ตสฺส ตสฺส.

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๕

น อญฺญธมฺมานุสฺสนาติ วุตฺตํ โหติ.
อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภฺภูเต^๑ กายเ น
นิจฺจสุขตฺตสุภานุสฺสนา, อถ ไช
อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภฺโต กายสุเสว
อนุสฺสนา.

อถวา กายเ อหนฺติ วา มมนฺติ วา
อิตฺถิตฺติ วา ปุริโสติ วา คเหตุพฺพสุส
กสุสจฺจ อนนุสฺสนโต ตสุเสว
กายมตฺตสุส อนุสฺสนาติ วุตฺตํ โหติ.
อุปริ เวทนาสุ เวทนานุสฺสนาติอาทิสฺสุ
ตีสุปิ เอเสว นโย. สติเยว อุปฺภูจัน
สติปฺภูจัน, กายานุสฺสนาย สมฺปยุตฺตํ
สติปฺภูจัน กายานุสฺสนาสติปฺภูจัน,
ตสุส ภาวนา กายานุสฺสนา-
สติปฺภูจันภาวนา.

๑๖๗. ตํ กายนฺติ อนิทฺธิภูเจปิ
นามรูปกายเ กายสทฺเทน ตสุสาปิ
สงฺคหิตตฺตา นิทฺธิภูจํ วิย กตฺวา วุตฺตํ.

อีกอย่างหนึ่งมีคำอธิบายว่า พิจารณา
เห็นกายในกาย, ไม่ใช่พิจารณาเห็นธรรม
อย่างอื่น. ไม่ใช่พิจารณาเห็นว่าเที่ยง ว่า
เป็นสุข ว่าเป็นอิตฺตา ว่างาม ในกายซึ่ง
เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
ไม่งาม, โดยที่แท้พิจารณาเห็นกาย
นั้นแหละ โดยความเป็นของไม่เที่ยง
เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และไม่งาม.

อีกประการหนึ่ง มีอรรถาธิบายว่า พิจารณา
เห็นสักว่าเป็นกายนั้นนั้นแหละ เพราะไม่
พิจารณาเห็นอะไร ๆ ที่จะถือเอาว่า เป็น
เราบ้าง ว่าเป็นของเราบ้าง ว่าเป็นหญิง
บ้าง ว่าเป็นชายบ้าง ในกายเลย. ในบท
ทั้ง ๓ มีอาทิว่า พิจารณาเห็นเวทนาใน
เวทนา ดังนี้ ก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.
ความเข้าไปตั้งไว้ คือสติ ชื่อว่า สติปฺภูฐาน,
สติปฺภูฐานอันสัมปยุตด้วยกายานุสฺสนา
ชื่อว่า กายานุสฺสนาสติปฺภูฐาน, การ
เจริญกายานุสฺสนาสติปฺภูฐานนั้น ชื่อว่า
กายานุสฺสนาสติปฺภูฐานภาวนา.

๑๖๗. คำว่า กาย นั้น ท่านกล่าว
กระทำให้เหมือนกับได้แสดงไขไว้ เพราะ
ในนามกายและรูปกาย แม้มิได้แสดงไข

^๑ อ. อนิจฺจทุกฺขานตฺตาสุภฺโต.

อนิจฺจานุปัสฺสนาทโย หิ นามรูปกาย
เอว ลพฺภนฺติ, น นิमितฺตกายเ.
อนุปัสฺสนา จ ภาวนา จ วุตฺตตฺถา
เอว.

ไว้ ก็สงเคราะห์นามกายและรูปกายแม้นั้น
ด้วยกายศัพท์. ก็อนิจฺจานุปัสฺสนาเป็นต้น
ย่อมได้เฉพาะในนามกายและรูปกาย
เท่านั้น, ย่อมไม่ได้ในนิमितฺตกาย. อนุปัสฺสนา
และภาวนา มีอรรถอันข้าพเจ้าได้กล่าว
ไว้แล้วทีเดียว.

ทีฆิ อสฺสาสปสฺสาสวเสนาติอาทิ
อานาปานสฺสตีภาวนาย อานิสฺสํ
ทสฺเสตฺถํ วุตฺตํ. ตสฺสาปี^๑ หิ สติเวปฺปุลฺลตา
ภานเวปฺปุลฺลตา จ อานิสฺสํโส. ตตฺถ
จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺกเขปํ ปชานโตติ
ปฏฺฐิตทฺชชฺฌมานสฺส วิปสฺสนากาเล
จิตฺเตกคฺคตํ สนฺธาย วุตฺตํ. วิทิตา
เวทนาติ สามญฺญโต อุตฺยทสฺสเนน
วิทิตา เวทนา. วิทิตา อฺปฏฺฐนฺตฺติ
ชยโต วยโต สฺสญฺญโต วิทิตา
อฺปฏฺฐนฺตฺติ. วิทิตา อพฺภตฺถํ คจฺจนฺตฺติ
สามญฺญโต วยทสฺสเนน วิทิตา วินาสํ
คจฺจนฺตฺติ, ภิชฺชนฺตฺติ อตฺถเ.

คำว่า ด้วยอานาจลมหายใจเข้าและ
ลมหายใจออกยาว เป็นต้น ท่านกล่าวไว้
เพื่อแสดงอานิสงส์แห่งอานาปานสติ-
ภาวนา. ก็ความไพบูลย์ด้วยสติ และ
ความไพบูลย์ด้วยญาณ เป็นอานิสงส์
แห่งอานาปานสติภาวนานั้น. ในบรรดา
คำเหล่านั้น คำว่า เมื่อรู้ความมีอารมณ์
เป็นอันเดียวแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่าน
ท่านกล่าวหมายถึงเอกัคตาแห่งจิต ใน
กาลแห่งวิปัสสนาของพระโยคีผู้ได้ฌาน
แล้ว. คำว่า เวทนาปรากฏ ความว่า
เวทนาปรากฏด้วยการเห็นความเกิดขึ้น
โดยเสมอกัน. คำว่า ปรากฏแล้วเข้าไป
ตั้งอยู่ ความว่า ปรากฏแล้ว โดยความ
สิ้นไป โดยความเสื่อมไป โดยความ
ว่างเปล่า เข้าไปตั้งอยู่. คำว่า ปรากฏ
แล้วถึงความดับไป ความว่า ปรากฏ
แล้ว ด้วยการเห็นความเสื่อมไป โดย

^๑ ฉ. ตสฺสา.

สญฺญาวิตกฺเกสุปี เอเสว นโย. อิมesu
 ปน ตีสุ วุตเตสุ เสสา รูปธมฺมาปิ
 วุตฺตา โหนฺติ. กสุมา ปน อิเม ตโย
 เอว วุตฺตาติ เจ ? ทุปฺปริคฺคหตฺตา.
 เวทนาสุ ตาว สุขทุกฺขา. ปากฺกฺวา,
 อุกฺเขฺวา ปน สุขุมา ทุปฺปริคฺคหา, น
 สุญฺสุ ปากฺกฺวา. สปิ จสุส ปากฺกฺวา
 โหติ, สญฺญา อํการมตฺตคฺคาหกตฺตา
 น ยถาสภาวคฺคาหิณี. ส ๑ สภาว-
 สามญฺเจลกฺขนคฺคาหเกน วิปสฺสนา-
 ณาณน สมฺปยุตฺตา อติวีย อปากฺกฺวา.
 สปิ จสุส ปากฺกฺวา โหติ, วิตกฺโก
 ณาณปฏิรูปกตฺตา ณาณโต วิสุ กตฺวา
 ทุปฺปริคฺคโ. ณาณปฏิรูปโก हि วิตกฺโก.
 ยถา "ยา จาวุโส วิสาช สมฺมาทิฏฺฐิ,
 โย ๑ สมฺมาสงฺกปฺโป, อิเม ธมฺมา
 ปญฺญากุขนุเอ"^๑ : สงฺคหิตา"^๒ติ. โสปิ
 จสุส วิตกฺโก ปากฺกฺวา โหติติ. เอว
 ทุปฺปริคฺคเหสุ วุตเตสุ เสสา วุตฺตาว
 โหนฺติติ.

ความเสมอกันถึงความพินาศไป, อธิบาย
 ว่า แยกไป.

แม่ในสังขญาและวิตก ก็มีนัยดังนี้
 เหมือนกัน. ก็เมื่อกล่าวถึงนามธรรมทั้ง ๓
 เหล่านี้แล้ว ย่อมเป็นอันกล่าวถึงแม่รูป
 ธรรมที่เหลือ. หากจะมีผู้สงสัยถามว่า ก็
 เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวถึงนามธรรม
 ทั้ง ๓ เหล่านี้เท่านั้น ? ตอบว่า เพราะ
 กำหนดถือเอาได้ยาก. ถึงในบรรดา
 เวทนาทั้งหลาย เบื้องต้นสุขและทุกข์
 ปรากฏแล้ว, ส่วนอุเบกขาละเอียดกำหนด
 ถือเอาได้ยาก, ไม่ปรากฏด้วยดี. และ
 แม่อุเบกขานั้น ก็ย่อมเป็นอันปรากฏแล้ว
 แก่พระโยคีนั่น, สังขญาไม่ใช่ถือเอา
 สภาวะตามเป็นจริง เพราะถือเอาแต่เพียง
 อากาโรเท่านั้น. และสังขญานั้นสัมปยุต
 ด้วยวิปัสสนาญาณ อันให้ถือเอาสภาว-
 ลักษณะ และสามัญญลักษณะ จึงไม่
 ปรากฏเกินที่จะเปรียบเทียบได้. และสังขญาแม่
 นั้น ก็เป็นอันปรากฏแล้วแก่พระโยคีนั่น,
 วิตกเล่าก็กำหนดถือเอาได้ยาก เพราะ
 กระทำไว้แผนกหนึ่งโดยญาณ เพราะมี
 รูปเปรียบเทียบด้วยญาณ. จริงอยู่ วิตกมีรูป

^๑ ปญฺญากุขนุเรนาติปี ปาโจ.

^๒ ม. มุ. ๑๒/๕๕๐.

อิเมสํ ปน ปทานํ นิตฺเตเส กถํ
 วิทิตา เวทนา อูปฺปชฺชนฺตํติ ปุจฺจิตฺวา
 ตํ อวิสุตฺตฺเตว เวทฺนูปฺปาทสุส
 วิทิตตฺเตเยว วิสุตฺตฺตํติ เวทนาย
 วิทิตตฺตํ วิสุตฺตฺตํติ โหตีตีติ กถํ เวทนาย
 อูปฺปาโท วิทิตโต โหตีตีติอาทิมาน.
 เสเสสุปี เอเสว นโย. อวิชฺชาสมุทฺทยา
 อวิชฺชา นิโรธาติอาทโย เหฏฺฐา
 วุตฺตตฺตฺตา เอว. อิมินาว นเยน
 สญฺญาวิตกฺกาปิ เวทิตพฺพา. วิตกฺกวาเร
 ปน “ผลฺลสฺสมุทฺทยา ผลฺลสนิโรธา”ติ
 อวตฺวา ผลฺลสฺสญฺจาเน สญฺญาสมุทฺทยา
 สญฺญานิโรธาติ วุตฺตํ. ตํ กสฺมาติ
 เจ ? สญฺญามูลกตฺตา วิตกฺกสุส.
 “สญฺญานานตฺตํ ปฏฺิจฺจ อูปฺปชฺชติ
 สงฺกปฺปนฺนํตฺตํ”ติ^๑ หิ วุตฺตํ.

เปรียบด้วยญาณ. ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า
 “ดูกร ท่านวิสาขะ สัมมาทิจฺฉิอันใด, และ
 สัมมาสังกัปปะอันใด, ธรรมเหล่านี้
 สงเคราะห์เข้าในปัญญาขั้นนี้” ดังนี้. ก็
 วิตกะนั้นก็เป็นอันปรากฏแล้วแก่พระโยคี
 นั้น เมื่อกล่าวถึงนามธรรมที่กำหนด
 ถือเอาได้ยาก ดังกล่าวมานี้แล้ว ย่อมเป็น
 อันกล่าวถึงรูปธรรมที่เหลือที่เดียวขณะนี้แล.

ก็ในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ ท่านถามว่า
 เวทนาปรากฏแล้วย่อมเกิดขึ้นอย่างไร
 ดังนี้แล้ว มิได้วิสัญญาคำนั้นทีเดียว เมื่อ
 วิสัญญาความปรากฏแห่งความเกิดขึ้น
 แห่งเวทนานั้นเอง ก็ย่อมเป็นอันท่าน
 วิสัญญา ความปรากฏแห่งเวทนาเพราะฉะนั้น
 ท่านจึงกล่าวคำว่า ความเกิดขึ้นแห่ง
 เวทนา เป็นอันปรากฏแล้วอย่างไร.
 แม้ในคำที่เหลือ ก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.
 คำว่า เพราะอวิชชาเกิดขึ้น เพราะอวิชชา
 ดับไป เป็นต้น มีอรรถอันข้าพเจ้าได้กล่าว
 แล้วในหนังสือเล่มนี้เอง. พึงทราบแม้สัญญา
 และวิตกโดยนัยนี้แหละ. แต่ในวาระแห่ง
 วิตกท่านมิได้กล่าวว่า “เพราะผัสสะ
 เกิดขึ้น เพราะผัสสะดับไป” กล่าวไว้
 เพราะสัญญาเกิดขึ้น เพราะสัญญาดับไป

ปฏฺิจฺจ อานาปานสติ. ป-ท. ๑๕

^๑ ที. ปา. ๑๑/๓๓๒.

ในฐานะแห่งผัสสะ. หากจะมีผู้สงสัยถามว่า เพราะเหตุไรท่านจึงกล่าวดั่งนั้น ? ตอบว่า เพราะวิตกมีสัญญาเป็นมูล. สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ความต่างแห่งสังกัปปะเกิดขึ้น เพราะอาศัยความต่างแห่งสัญญา".

อนิจฺจโต มนสิกรโตะติอาทิสฺสุ จ
 "เวทนี อนิจฺจโต มนสิกรโตะ"ติอาทินา
 นเยน ตสฺมี ตสฺมี วาเร โส
 โสเยว ธมฺโม โยเชตพุโ. ยสฺมา
 ปน วิปัสสนาสมฺปยุตฺตา เวทนา
 วิปัสสนากิจฺจกรณเ อสมตฺถตฺตา
 วิปัสสนาย อนุปการิกา, ตสฺมาเยว จ
 โพิธิปฺกขิยธมฺเมสุ นาคตา. วิปัสสนา-
 สมฺปยุตฺตาย ปน สญฺญาย กิจฺจเมว
 อปริพฺยตฺตํ, ตสฺมา सा विपसुनय
 ऐकनुत्तमुपकारिका^๑ เอว. วิตกุกิ
 ปน विना विपसुनากिज्जमेव नत्ति.
 วิตกุกสหया हि^๒ विपसुना सकिज्ज
 กโรติ.

ยถาห :

ก็ในคำว่า เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง เป็นต้น ฟังประกอบธรรมนั้น ๆ นั้นแหละ ในวาระนั้น ๆ โดยนัยมีอาทิว่า "เมื่อมนสิการเวทนาโดยความไม่เที่ยง" ดั่งนี้. ก็เพราะเวทนาอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา ไม่เป็นอุปการะแก่วิปัสสนา เพราะไม่สามารถกระทำกิจแห่งวิปัสสนา, เพราะเหตุฉะนั้นแหละ จึงไม่มาในโพิธิปฺกขิยธรรมทั้งหลาย. อนึ่ง กิจแห่งสัญญา อันสัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้นเอง ก็ไม่แจ่มชัด, เพราะฉะนั้น สัญญานั้น จึงไม่เป็นอุปการะโดยส่วนเดียวแก่วิปัสสนานั้นเอง. แต่เว้นวิตกเสีย กิจแห่งวิปัสสนานั้นเทียวก็ย่อมนไม่มี. เพราะว่าวิปัสสนามีวิตกเป็นสหยาจึงกระทำกิจของตนได้.

ดั่งที่พระพุทธโฆษะกล่าวไว้ว่า :

^๑ อ. ऐकनुत्तमुपकारिका.

^๒ ฉ. วิตกุกสหयाปิ.

“ปัญญา อตฺตโน ฌมฺมตาย
อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตตาติ อารมฺมณํ
นิจฺเจตฺตํ น สกฺโกติ, วิตฺกฺเก
ปน อากฺโขตฺตวา อากฺโขตฺตวา
เทนฺเต สกฺโกติ. กถํ ? ยถา
หิ เหรณฺณโก กหาปนํ หตฺถ
จเปตฺวา สพฺพภาเคสุ โอลิ-
เกตฺกานิ สมานปี น จกฺขุ-
ตเลเนว ปริวตฺเตตฺตํ สกฺโกติ,
องฺคฺลิตฺตพฺเพหิ ปน ปริวตฺเตตฺตวา
ปริวตฺเตตฺตวา อิตฺติ จิตฺติ จ
โอลิเกตฺตํ สกฺโกติ, เหวเมว
น ปญฺญา อตฺตโน ฌมฺมตาย
อนิจฺจาทิวเสน อารมฺมณํ นิจฺเจตฺตํ
สกฺโกติ, อภินิโรปนลกฺขณฺเนน ปน
อาหฺนฺนปฺริยาหฺนฺนรเสน วิตฺกฺเก
อากฺโขตฺตวา วิย ปริวตฺเตนฺเต
วีย จ อาทายาทาย ทินฺนเมว
นิจฺเจตฺตํ สกฺโกติ”ติ^๑

“ปัญญาไม่สามารถจะวินิจฉัย
อารมณ์ว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
โดยธรรมดาของตน, แต่เมื่อวิตก
เคาะแล้ว ๆ ให้อยู่จึงสามารถ. ข้อนี้
อย่างไร ? อุปมาเหมือนพนักงาน
ดูเงิน วางเหรียญหาปนะไว้ใ่มือ
ประสงค์จะดูทุก ๆ ส่วน ไม่สามารถ
จะใช้พื้นแห่งดวงตาอย่างเดียวก
ไปมาได้, แต่ใช้ข้อแห่งนิ้วมือ
ไปมาจึงสามารถจะตรวจดูข้าง
ข้างนี้ได้ ข้อนี้ฉันใด, ปัญญาก็
ฉันนั้น เหมือนกัน ไม่สามารถจะ
วินิจฉัยอารมณ์ ด้วยอำนาจความ
เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ตามธรรมดา
ของตนได้, แต่ก็ยอมสามารถจะ
วินิจฉัยอารมณ์ที่วิตก ซึ่งมีลักษณะ
ยกขึ้น มีกิจคือการจรดทั่วหรือจรด
รอบถือเอา ๆ แล้ว ดูจเคาะอยู่และ
ดูจพลิกไปมาอยู่ให้แล้วนั่นเอง”.

ตสฺมา เวทนาสญฺญานํ วิปสฺสนาย
อนุปการตฺตา ลกฺขณมตฺตวเสน
ทสฺเสตฺตํ “เวทนาย สญฺญาตา”ติ ตตฺถ
ตตฺถ เอกวจนฺเน นิตฺเทโส กโต.
ยตฺตโก ปน วิปสฺสนาย เภาเท,

เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงด้วยอำนาจ
เพียงแต่เป็นลักษณะเท่านั้น เพราะเวทนา
และสัญญาได้เป็นอุปการะแก่วิปัสสนา
ท่านจึงกระทำนิตะด้วยเอกวจนะในที่
นั้น ๆ ว่า “เวทนาย สญฺญาตา” ดังนี้. ก็

^๑ วิสุทธิมคฺค. ๓/๑๐๔.

ตตฺตโก เอว วิตกุกุสฺสาติ ทสฺเสตฺตุ
 "วิตกุกานนฺ"ติ ตตฺถ ตตฺถ พหฺวเจเนน
 นิทฺเทโส กโตติ วตฺตํ ยฺชฺชติ.

๑๖๘. ปุณ ทัมฺ อสฺสาสปฺสฺสาส-
 วเสนาติอาทิ อานาปานสฺสตีภาวนาย
 สมฺปตฺตี ภาวนาผลญฺจ ทสฺเสตฺตุ วตฺตํ.
 ตตฺถ สโมธาเนตีติ อารมฺมณํ จเปตี,
 อารมฺมณํ ปตฺติจฺจาเปตีติ วา อตฺถโก.
 สโมทหนพฺยาปารากาเวปี ภาวนา-
 ปาริปุริยา เอว สโมทหติ นาม.
 โคจรนฺติ วิปฺสฺสนากุชฺเณ สงฺขาราร-
 มฺมณํ, มคฺคกุชฺเณ จ ผลกุชฺเณ จ
 นิพฺพานารมฺมณํ. สมตฺถนฺติ สมเมว
 อตฺถโก, สมสฺส วา อตฺถโกติ สมตฺถโก.
 ตํ สมตฺถํ. เสเสสฺสปี เอเสว นโย.
 มคฺคํ สโมธาเนตีติ มคฺคผลกุชฺเณเยว
 โคจรั นิพฺพานเมว.

เพื่อจะแสดงว่า ประเภทแห่งวิปัสสนามี
 เท่าใด, แห่งวิตกก็มีประมาณเท่านั้น จึง
 ควรเพื่อจะกล่าวว่ ท่านกระทำนิเทศไว้
 ด้วยพหุวจนะในที่นั้น ๆ ว่า วิตกุกานนฺ".

๑๖๘. คำว่า ด้วยอำนาจลม-
 หายใจเข้าและลมหายใจออกยาว เป็นต้น
 ท่านกล่าวไว้เพื่อจะแสดงสมบัติและผล
 แห่งภาวนาแห่งการเจริญอานาปานสติ.
 ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ย่อมให้
 อินทรีย์ทั้งหลายประชุมลง ความว่า
 ย่อมตั้งอารมณ์ไว้, หรือความว่า ย่อมยัง
 อารมณ์ให้ตั้งอยู่เฉพาะ. แม้เมื่อไม่มีความ
 ตั้งลง และความขวนขวาย ก็ชื่อว่า ย่อม
 ตั้งลง ด้วยความบริบูรณ์แห่งภาวนา
 นั้นเอง. คำว่า โคจร ได้แก่ อารมณ์คือ
 สังขาร ในขณะที่วิปัสสนา, และอารมณ์
 คือนิพพาน ในขณะที่มรรคและในขณะผล.
 บทว่า สมตฺถํ แปลว่า ความสงบนั้นเอง
 เป็นประโยชน์, หรือประโยชน์เพื่อความ
 สงบ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า สมตฺถโก
 (มีความสงบเป็นประโยชน์). ซึ่งธรรม
 อันมีความสงบเป็นประโยชน์นั้น. แม้ใน
 บทที่เหลือก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน. คำว่า
 ย่อมยังมรรคให้ประชุมลง ความว่า
 ย่อมยังนิพพานนั้นเที่ยว อันเป็นอารมณ์

อัยํ ปุคฺคโลติ อานาปานสฺสตีภาวนํ
 อณฺเฏตฺโต โยคาวจโรว. อิมสฺมิ
 อารมฺมณฺเตติ เอตฺถ ปน "กาเย"ตีปเทน
 สงฺคหิตฺเต นามรูปกายสงฺขาทฺเต สงฺขตา-
 รมฺมณฺเต เตเนว กเมน มคฺเค
 นิพฺพานารมฺมณฺเต จ. ยํ ตสฺสชาติอาทึหิ
 อารมฺมณฺโคจรสทฺททานํ เอกตฺตฺตา วุตฺตา.
 ตสฺสชาติ ตสฺส ปุคฺคฺลสฺส. ปชานาตีติ
 ปุคฺคฺโล ปชานนา ปญฺญาตี
 ปุคฺคฺโล ปญฺญาเย ปชานาตีติ วุตฺตํ
 โหติ. อารมฺมณฺสฺส อฺปฺปญฺจานนฺติ
 วิปสฺสนากฺขณฺเต สงฺขารารมฺมณฺสฺส,
 มคฺคผลกฺขณฺเต จ^๑ นิพฺพานารมฺมณฺสฺส
 อฺปฺปญฺจานํ สติ.^๒ เอตฺถ กมฺมตฺถ
 สามีวจฺนํ ยถา รณฺโถ อฺปฺปญฺจานนฺติ.

ให้ประชุมลงในขณะแห่งมรรค และผล
 นั้นแหละ.

คำว่า บุคคลนี้ ได้แก่ พระโยคาวจร
 ผู้ประกอบอานาปานสติภาวนานั้นเอง.
 ส่วนในคำว่า ในอารมณฺนี้ นี้ความว่า
 ในอารมณฺสังขตฺเต กล่าวคือ นามกาย
 และรูปกายที่สังเคราะห์ด้วยบทว่า "กาเย"
 ในอารมณฺ คือนิพพาน ในมรรคตาม
 ลำดับนั้นนั้นแหละ. ด้วยบทว่า ยํ ตสฺส
 เป็นต้น ท่านกล่าวความที่ศัพท์ว่า
 อารมณฺ กับ โคจร มีอรรถเป็นอย่างเดียว
 กัน. บทว่า ตสฺส แปลว่า แห่งบุคคลนั้น.
 บทว่า ปชานาตีติ ปุคฺคฺโล ปชานนา
 ปญฺญา มีอรรถาธิบายว่า บุคคลย่อมรู้ชัด
 ด้วยปัญญา. บทว่า อารมฺมณฺสฺส
 อฺปฺปญฺจานํ (ความเข้าไปตั้งไว้ซึ่งอารมณฺ)
 ความว่า ความเข้าไปตั้งอารมณฺ คือ
 สังขารในขณะวิปัสสนา, และอารมณฺคือ
 นิพพานในขณะแห่งมรรคและผลเป็นตัว
 สติ. ก็ในบทว่า อารมฺมณฺสฺส อฺปฺปญฺจานํ
 นี้ เป็นจัญญูวิภัตติลงในอรรถแห่งกรรม
 เหมือนบทว่า รณฺโถ อฺปฺปญฺจานํ (แปลว่า
 การบำรุงซึ่งพระราชา).

^๑ ฉ. ไปตฺถเก จ-สทฺโท นตฺถิ.

^๒ สฺ. สมฺมุตฺติ.

อวิกุเขไปติ สมภาติ. อธิภูชานนุติ ยถา-
 วุตตสงขารารมมณฺ์ นิพพานารมมณฺ์ญ. ตํ หิ อธิภูชาติ เอตถ จิตฺตनुติ
 อธิภูชานํ. โวทานนุติ ญาณํ. ตํ หิ
 โวทายติ วิสุชฺฌมติ เตน จิตฺตनुติ
 โวทานํ. สีนปฺกฺชิโก สมภาติ อสีนภาวปฺ-
 ปตฺตติยา สมภูตตฺตา สมํ, อุทฺธจฺจปฺกฺชิโก
 ญาณํ อนุทฺธตภาวปฺปตฺตติยา สมภูตตฺตา
 สมํ. เตน วิปฺสฺสนามคฺคผลกฺขณฺ์ญ
 สมถวิปฺสฺสนานํ ยุกฺนทฺธตา วุตฺตา
 หนฺติ. สติ ปน สพฺพตฺถิกตฺตา
 ตทฺภยสมตฺตาย อุปการิกาทิ สมํ,
 อารมมณฺ์ สมถาธิภูชานตฺตา^๑ สมํ.
 อนุทฺธจฺจปฺกฺชิโก วิปฺสฺสนาย อนุทฺธจ-
 สภาโว. นิกฺกิลฺลสฺสจฺเจติ มคฺคสฺส
 นิกฺกิลฺลสฺสสภาโว. นิกฺกิลฺลสฺสจฺเจติ^๒ วา
 ปาโจ.

บทว่า อวิกุเขไป (ความไม่ฟุ้งซ่าน) ได้แก่
 สมภาติ. บทว่า อธิภูชานํ (ความตั้งมั่น)
 ได้แก่ อารมณฺ์ คือ สังขาร ตามที่กล่าว
 แล้ว และอารมณฺ์คือนิพพาน. ก็อารมณฺ์
 ทั้งสองนั้น ชื่อว่า อธิษฐาน (ตั้งมั่น) ด้วย
 อรรถว่า เป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิต. บทว่า
 โวทานํ (ความผ่องแผ้ว) ได้แก่ญาณ.
 จริงอยู่ ญาณนั้นชื่อว่า โวทาน ด้วยอรรถ
 ว่าเป็นเหตุทำจิตให้ผ่องแผ้ว ให้บริสุทธิ์.
 สมภาติซึ่งเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งความหดหู่
 ก็ชื่อว่า สงบ เพราะเป็นความสงบ ด้วย
 การบรรลุถึงภาวะที่ไม่หดหู่, ญาณเป็นไป
 ในฝักฝ่ายแห่งอุทฺธจฺจะ ก็ชื่อว่า เป็นความ
 สงบ เพราะเป็นความสงบด้วยบรรลุภาวะ
 ที่ไม่ฟุ้งซ่าน. ด้วยคํานั้นย่อมนับเป็นอันท่าน
 กล่าวความที่สมณะ และวิปฺสฺสนาขนาน
 เป็นคู่กันในขณะที่วิปฺสฺสนามรรคและผล.
 ส่วนสติ เป็นอุปการะแก่ความสงบทั้งสอง
 นั้น เพราะมีประโยชน์ในที่ทุกสถาน
 เพราะฉะนั้น จึงเป็นความสงบ, อารมณฺ์
 ชื่อว่า เป็นความสงบ เพราะเป็นที่ตั้งแห่ง
 สมณะ. คำว่า อรรถว่าไม่มีโทษ ได้แก่
 สภาวะที่ไม่มีโทษแห่งวิปฺสฺสนา. บทว่า

^๑ ฉ. สมตฺตาธิภูชานตฺตา.

^๒ ฉ. นิกฺกิลฺลสฺสจฺเจติ.

โฆทานนุจโฆติ ผลสุส ปริสุทฺธสภาโว.
 ปรมนุจโฆติ นิพพานสุส สพฺพธมฺมุตฺตม-
 สภาโว. ปฏฺวิชฺฌตฺติ ตํ^๑ สภาวํ
 อสมฺมุโหโต ปฏฺวิชฺฌตฺติ. เอตฺถ ๑
 "อารมฺมณฺสุส อูปฺภุจฺจานนุ"ติอาทึหิ
 สมฺปฏฺวิเวโร^๒ วุตฺโต. เอตฺถ ๑
 โฆทานนุจปฏฺวิเวธสุส วุตฺตตฺตา เตน
 เอกลกฺขณา อนวชฺชนุจนิกกิเลสฺนุจ-
 ปรมนุจจา ลกฺขณหารวเสน วุตฺตาเยว
 โหนติ.

ยถาห :

"วุตฺตมฺหิ เอกธมฺเม
 เย ธมฺมา เอกลกฺขณา เกจิ
 วุตฺตา ภวนฺติ สพฺเพ
 โส หารโ ลกฺขणे นามา"ติ.^๔

นิกกิเลสฺนุจ (แปลว่า ไม่มีกิเลส) ได้แก่
 สภาวะที่ไม่มีกิเลสแห่งมรรค. อีกอย่างหนึ่ง
 พระบาลีว่า นิเกฺลฺลนุจ แปลความว่า
 อรรถว่า ไม่มีกิเลสก็มี.

คำว่า อรรถว่า ผ่องแผ้ว ได้แก่ สภาวะอัน
 บริสุทฺธิแห่งผล. คำว่าอรรถว่ายอดเยี่ยม
 ได้แก่ สภาวะอันสูงสุดแห่งธรรมทั้งปวง
 แห่งนิพพาน. คำว่า ย่อมแห่งตลอด คือ
 ย่อมแห่งตลอดสภาวะนั้น ๆ โดยความไม่
 หลง. ก็ในที่นี้ท่านกล่าวถึงการแห่งตลอด
 โดยชอบ ด้วยคำว่า "การเข้าไปตั้งไว้ซึ่ง
 อารมณฺ" ดังนี้. และเพราะในอธิการนี้
 นั้นแหละ ท่านกล่าวถึงความแห่งตลอด
 ซึ่งมีความผ่องแผ้วเป็นอรรถ ดังนั้น
 อรรถว่าไม่มีโทษ อรรถว่าหมดกิเลส
 และอรรถว่ายอดเยี่ยม ซึ่งมีลักษณะ
 อย่างเดียวกันกับความข้อนั้น ก็เป็นอัน
 ท่านกล่าวแล้วด้วยอำนาจลักษณโฆหาร.

อย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า :

"เมื่อธรรมอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวแล้ว
 ธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะ
 เป็นอันเดียวกัน ก็ย่อมเป็นอัน
 กล่าวแล้วทั้งหมด โฆหารที่กล่าว
 แล้วอย่างนี้ ชื่อว่า ลักษณโฆหาร".

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๖

^๑ น. ตํ ตํ. ^๒ น. สมฺมา ปฏฺวิเวโร.
^๓ อ. อิติ วุตฺโต ลกฺขणे หารโติ.
^๔ เนตฺติปกรณ. ๖ (ภุมิพโลภิกข).

อนวชฺชฎุโจ นิกฺกิลีสฎุโจ เจตฺถ
 อวิกฺเขปสงฺขาทสฺส สมสฺส อตฺถ
 ปโยชนนฺติ สมตฺถ, โวทานฎุโจ
 วิปสฺสนามคฺคโวทานํ สนฺธาย สมเมว
 อตฺถติ สมตฺถ, ผลโวทานํ สนฺธาย
 มคฺคโวทานสงฺขาทสฺส สมสฺส อตฺถติ
 สมตฺถ, ปรมฎุโจ ปน สมเมว อตฺถติ
 วา นิพฺพานปโยชนตฺตา สพฺพสฺส สมสฺส
 อตฺถติ วา สมตฺถ, ตํ วุตฺตปฺปการิ
 สมญฺจ สมตฺถญฺจ เอกเทศสฺสรูปกเสสสิ
 กตฺวา สมตฺถญฺจ ปฏฺวิชฺฌตฺติ วุตฺตํ.

อินฺทริยพลโพชฌงฺคธมฺมา วิปสฺสนา-
 มคฺคผลกฺขณฺณี ลพฺภนฺติ, มคฺโค ๑
 ติสฺโส ๑ วิสฺสุทฺธิโย มคฺคผลกฺขณฺเยว,
 วิโมกฺโข ๑ วิชฺชา ๑ ขยณฺณญฺจ^๑
 มคฺคกฺขณฺเยว, วิมุตฺติ ๑ อนุปฺปาเท

ก็อรรถว่าไม่มีโทษ อรรถว่าไม่มี
 กิเลสในอธิการนี้เป็นอรรถ คือเป็น
 ประโยชน์แห่งความสงบ กล่าวคือความ
 ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็น
 อรรถว่าสงบ, อรรถว่า ผ่องแผ้ว เป็น
 อรรถ คือความสงบ หมายถึง ความ
 ผ่องแผ้ว คือวิปัสสนาและมรรค เพราะ
 ฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นอรรถว่าสงบ, อรรถ
 แห่งความสงบ กล่าวคือ ความผ่องแผ้ว
 คือมรรค หมายถึงความผ่องแผ้วคือผล
 เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า เป็นอรรถว่าสงบ,
 ส่วนอรรถว่ายอดเยี่ยมเป็นอรรถ คือความ
 สงบหรือเป็นอรรถแห่งความสงบทั้งหมด
 เพราะมีนิพพานเป็นประโยชน์ เพราะ
 ฉะนั้นจึงชื่อว่า อรรถว่าสงบ, ท่านกล่าว
 ว่า และแห่งตลอดอรรถว่าสงบ ดังนี้
 เพราะกระทำความสงบ และอรรถว่าสงบ
 ซึ่งมีประการดังกล่าวแล้วนั้น ให้เป็น
 สรรูปกเสสโดยเอกเทศ.

ธรรมคืออินทรีย์ พละและโพชฌงค์
 ย่อมได้แม้ในขณะที่วิปัสสนามรรคและผล,
 มรรคและวิสุทธิทั้ง ๓ ก็ย่อมได้ในขณะ
 แห่งมรรคและผลนั่นเอง, ส่วนวิโมกข์วิชชา
 และขยญาณ ย่อมได้ในขณะแห่งมรรค

^๑ ฉ. ขย ญาณญฺจ.

ญาณนุจ ผลกฺขณเยว, เสสา
 วิปัสสนากฺขณปีติ. ธมฺมวาเร อิม
 ธมฺเม อิมสฺมี อารมฺมณ สโมธานตฺตี
 นิพฺพานํ จเปตฺวา เสสา ยถาโยคํ
 เวทิตพฺพา. อิทํ ปน เยภฺยเยวเสน^๑
 วุตฺตํ. อวุตฺตตฺถา ปเนตฺถ เหฏฺฐา
 วุตฺตา เอว. เอภฺกจตฺกฺกวเสนตฺถ
 นิยฺยานเ ทสฺสีเตปิ จตฺกฺกนฺโตคฺคฺส
 เอภฺกสฺสาปี ภาคฺสฺส นิยฺยานสฺส
 อุปฺนิสฺสยตฺตา เอภฺกภาคฺวเสน นิยฺยานํ
 ทสฺสีตํ. น หิ เอภฺกํ วินา นิยฺยานํ
 โหตฺตี.

อย่างเดียว, ส่วนวิมุตติและอนุปปาทญาณ
 ย่อมได้ในขณะแห่งผลอย่างเดียว, ที่เหลือ
 ย่อมได้แม้ในขณะแห่งวิปัสสนาดังนี้แล.
 ในวาระแห่งธรรมมีวินิจฉัยดังนี้ คำว่า
 ย่อมยังธรรมเหล่านี้ ให้ประชุมลงใน
 อารมณฺนี้ ความว่า ธรรมที่เหลือ เว้น
 นิพพาน พึงทราบตามควร. ก็คำนี้ท่าน
 กล่าวด้วยสามารถแห่งเยภฺยยนฺย. ส่วน
 อรรถที่ท่านมิได้กล่าวไว้ในที่นี้ ท่านกล่าว
 ไว้แล้วในหนหลังที่เดียว. แม้เมื่อท่าน
 แสดงนิยฺยานไว้ในที่นี้ ด้วยอำนาจ
 จตฺกฺกะแต่ละจตฺกฺกะ ท่านก็แสดงนิยฺยาน
 ด้วยสามารถส่วนแต่ละส่วน ๆ เพราะ
 ส่วนแม้แต่ละส่วน ๆ ซึ่งหยั่งลงภายใน
 จตฺกฺกะก็เป็นอุปนิสฺสย แห่งนิยฺยาน.
 เพราะเว้นส่วนแต่ละส่วน ๆ เสียก็ย่อม
 ไม่มีนิยฺยาน ฉะนี้แล. (นิยฺยานสติที่นำ
 ลมอัสสาสปัสสาสออกไป หรือสมาธิ คือ
 อานาปานสตินั่นเอง).

ทีฆอสุสาสปสุสาสนิทฺเทสวณฺณนา.

นิฏฺฐิตา.

พรรณนานนิตยแห่งลมหายใจเข้าและ

ลมหายใจออกยาว จบ.

^๑ อ. เยภฺยเยนวเสน.

๑๖๙. รสฺสนิทฺตเตเส อิตฺตฺร-
สงฺขาเตติ ปริตฺตสงฺขาเต กาลे.
เสสเมตฺถ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพ.

๑๗๐. สพฺพกายปฏิสฺสเวทินิทฺตเตเส
อรุปรหมฺเมสุ เวทนาย โอฟาริกตฺตา
สุขคฺคณตฺถํ ปจฺมํ อิกฺขจฺานิกฺขจฺารมฺมณ-
สฺสเวทิกฺกา เวทนา วุตฺตนา, ตโต ยํ
เวเทติ, ตํ สญฺชานาตีติ เอวํ
เวทนาวิสยสฺส อาการคฺคาคฺคิกฺกา สญฺญา,
ตโต สญฺญาวเสน อภิสงฺขาริกฺกา
เจตนา, ตโต "มุญฺโห เวเทติ, มุญฺโห
สญฺชานาตี, มุญฺโห เจเตตี"^๑ติ วจฺนโต
ผลฺลสฺส, ตโต สพฺพเพสฺส สาธารณลกฺขณเ
มนสิกาโรตี^๒ เจตนาทีหิ สงฺขารกฺขณฺโธ
วุตฺโต.

๑๖๙. จะวินิจจฺัยในรฺสสนิเทศ
สืบตอไป คำว่า ที่นับว่านิตหน้อย คือใน
กาลที่กล่าวว่่าเล็กน้อย. คำที่เหลือในที่นี้
พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว.

๑๗๐. จะวินิจจฺัยในนิตเทศว่่าด้วย
ภิกษุผู้รู้แจ้งซึ่งกายทั้งปวงสืบตอไป เพราะ
ในบรรดาอรุปรหมทั้งหลาย เวทนาเป็น
ธรรมชาติหยาบ ท่านจึงกล่าวเวทนา
อันเป็นตัวเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนา
และไม่น่าปรารถนาก่อน เพื่อถือเอาได้
โดยง่าย, ต่อจากนั้นท่านจึงกล่าว
สัญญาอันทำให้ถือเอาอาการแห่งอารมณ์
ของเวทนาอย่างนี้ว่าย่อมเสวยอารมณ์ใด,
ก็ย่อมจำได้ซึ่งอารมณ์นั้น, ต่อจากนั้น
ท่านจึงกล่าวเจตนา อันปรุงแต่งด้วย
อำนาจสัญญา, ต่อจากนั้นท่านจึงกล่าว
ผัสสะ เพราะมีพระบาลีว่่า "ผู้ที่สัมผัส
แล้วย่อมเสวยอารมณ์, ผู้ที่สัมผัสแล้ว
ย่อมจำได้, ผู้ที่สัมผัสแล้วย่อมคิด" ดังนี้,
ต่อจากนั้น ท่านจึงกล่าวมนสิการอันมี
ลักษณะทั่วไปแก่ธรรมทั้งปวง ท่านกล่าว
สังขารขันธ ด้วยคำว่่า เจตนาเป็นต้น.

^๑ ส. สฬา. ๑๘/๘๖ องฺคเ ทฺติยทฺวารยสฺสวฺตฺตนโย.

^๒ ฉ. ปโตตฺถเก อิตฺติ-สทฺโท นตฺถิ.

เอวํ ตีสุ ขนฺธสุ วุตฺเตสุ ตํนิสฺสโย
 วิญญานกฺขนฺโธ วุตฺโตว โหติ.
 นามญฺจาติ วุตฺตปฺปการํ นามํ จ.
 นามกาโย จาติ อิทํ ปน นามเน
 นิพฺพานสฺสาปิ สงฺคหิตตฺตา โลกุตฺตรานญฺจ
 อวิปฺสฺสนฺนุปกตฺตา ตํ อปเนตฺถํ วุตฺตํ.
 "กาโย"ติ हि วจเนน นิพฺพานํ อปนีตํ
 โหติ นิพฺพานสฺส ราสีวินิมุตฺตตฺตา.

เย จ วุจฺจนฺติ จิตฺตสงฺขาราทิ
 "สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกฺกา, เอเต
 ธมฺมา จิตฺตปฏฺิพฺพทา จิตฺตสงฺขาราทิ"^๑
 เอวํ วุจฺจมานาปิ จิตฺตสงฺขาราทิ อธิ
 นามกาเยเนว สงฺคหิตาติ วุตฺตํ โหติ.
 มหาภูตาทิ มหนฺตปาตฺฐากวโต มหาภูต-
 สามญฺญโต มหาปริหารโต มหาวิการโต
 มหนฺตภูตตฺตา จาติ^๒ มหาภูตา. เต
 ปน ปจฺวี อาโป เตไซ วาโยติ
 จตฺตาโร.

เมื่อท่านกล่าวขันธ์ทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว
 ย่อมเป็นอันกล่าววิญญานขันธ์ อันเป็นที่
 อาศัยของธรรมเหล่านั้นทีเดียว. คำว่า
 นาม ได้แก่ นามมีประการดังกล่าวแล้ว.
 ส่วนคำว่า นามกาย ท่านกล่าวเพื่อจะนำ
 ออกไปซึ่งนามนั้น เพราะแม้พระนิพพาน
 ท่านก็สงเคราะห์ด้วยนาม และเพราะ
 โลกุตระทั้งหลาย ไม่ควรแก่การเจริญ
 วิปัสสนา. ก็ด้วยคำว่า "กาย" ย่อมเป็น
 อันนำนิพพานออกไป เพราะนิพพานเป็น
 ราสีวินิมุตติ.

บทว่า เย จ วุจฺจนฺติ จิตฺตสงฺขาราทิ
 (ซึ่งแปลว่า ที่เรียกว่าจิตสังขาร) มี
 อรรถาธิบายว่า จิตสังขารแม้ที่ท่านกล่าว
 อย่างนี้ว่า "สัญญาและเวทนาอันมีในจิต,
 ธรรมเหล่านี้ เนื่องด้วยจิตเป็นจิตสังขาร"
 ท่านสงเคราะห์ด้วยนามกายนั่นเองในที่นี้.
 คำว่า มหาภูต ความว่า ชื่อว่ามหาภูต
 ด้วยอรรถว่า เพราะเป็นความปรากฏใหญ่
 เพราะมีความเสมอกันด้วยภูตอย่างใหญ่
 (มายาการและพวกผีเป็นต้น) เพราะมี

^๑ พ. ป. ๓๑/๒๔๔, ภูมิพลโลกิย. ๑/๓๐๕,

ม. ม. ๑๒/๕๕๐. อังเก จุฬเวทลลสุตฺตนโย จ.

^๒ อภฺยสาลินียา ๔๓๙ อังกาทีสุ อิมสํ การณานํ
 วิตุถารตฺโต ทภฺยพฺโพ.

จตุรฺนญจ มหาภูตานิ อุปาทายรูปนฺติ
 อุปโยคตฺเถ สามิวจฺนํ, จตฺตารโ
 มหาภูเต อุปาทาย นิสฺสาย อมฺฤจิตฺวา
 ปวตฺตรูปนฺติ อตฺถ. ตมฺปน จกฺข
 โสต้ ฆานํ ชิวหา กายโย รูป
 สทฺโท คนฺธโร รโส อิตฺถินฺทฺริย
 ปุริสฺสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ หทยวตฺถุ โอิชา
 กายวิญญตฺติ วจฺฉิวิญญตฺติ อากาศธตฺ
 รูปสฺส ลหฺตฺตา มุทฺตฺตา กมฺมณฺญตฺตา
 อุปจโย สนฺตติ ชรตฺตา อนิจฺจตฺตาติ
 จตฺวิสฺติวิธํ.

อสุสฺสาโส จ ปสฺสฺสาโส จาติ ปากติโกเยว.
 อสุสฺสาสปสฺสฺสาเส นิสฺสาย อุปฺปนฺนํ
 ปฏฺิภาคนิมิตฺตมฺปิ ตทฺเว นามํ ลภติ
 ปจฺฉวิกฺสิณฺนาทีนํ วิย. รูปสฺริกฺขกตฺตา
 รูปนฺติ จ นามํ ลภติ "พหิทฺธา
 รูปานํ ปสฺสฺสตี"ตีอาทีสุ วิย. นิมิตฺตญจ

การบริหารอย่างใหญ่ เพราะมีวิธีการอย่าง
 ใหญ่ และเพราะเป็นความใหญ่(ที่มีอยู่).
 ก็มหาภูตเหล่านั้นมี ๔ คือ ปฐวี ๑ อาโป
 ๑ เตโช ๑ วาโย ๑.

บทว่า จตุรฺนญจ มหาภูตานิ
 อุปาทายรูป (ซึ่งแปลว่า รูปอาศัยมหาภูต
 ทั้ง ๔) เป็นฉฺฉฐีวิภัตติ ลงในอรรถแห่ง
 ทุตฺติยาวิภัตติ, ความว่า รูปที่เป็นไปอาศัย
 คือ อิงแอบไม่ปล่อยมหาภูตทั้ง ๔. ก็
 อุปาทายรูปนั้นมี ๒๔ อย่าง คือ จักขุ ๑
 โสตะ ๑ ฆานะ ๑ ชิวหา ๑ กาย ๑
 รูป ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑
 อิตฺถินฺทฺริย ๑ ปุริสฺสินฺทฺริย ๑ ชีวิตินฺทฺริย
 ๑ หทยวตฺถุ ๑ โอิชา ๑ กายวิญญตฺติ ๑
 วจฺฉิวิญญตฺติ ๑ อากาศธตฺ ๑ ลหฺตฺตารูป
 ๑ มุทฺตฺตารูป ๑ กัมมณฺญตฺตารูป ๑
 อุปจยรูป ๑ สันตติรูป ๑ ชรตฺตารูป ๑
 อนิจฺจตฺตารูป ๑.

บทว่า อสุสฺสาโส จ ปสฺสฺสาโส จ
 (ซึ่งแปลว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก)
 ได้แก่ ลมตามปกตินั่นเอง. แม้ปฏฺิภาคนิมิต
 ที่อาศัยลมหายใจเข้า และลมหายใจออก
 เกิดขึ้นก็ย่อมได้ชื่อว่าดังนั้น เหมือนกัน
 เหมือนนกสิณมีปฐฺฉฐีวิภัตติเป็นต้น. ก็ย่อมได้

๑ อภฺิ. ส. ๓๔/๖๐, ที. ปา. ๑๑/๒๗๔, ๓๒๕.

อุปนิพนธนาติ สติอุปนิพนธนาถ
 นิमितตภูตํ อสฺสาสปสฺสาสนํ ฌสฺนญฺจานํ.
เย จ วุจฺจนฺติ กายสงฺขาราทิ
 “อสฺสาสปสฺสาสา กายิกา เอเต ฌมฺมา
 กายปฏฺิพฺพธา กายสงฺขาราทิ” เอวํ
 วุจฺจมานาปิ กายสงฺขาราทิ อธิ
 รูปกาเยเนว สงฺคาหิตาติ วุตฺตํ โหติ.

ชื่อว่ารูป เพราะมีส่วนที่บุคคลพึงเห็น
 เสมอด้วยรูป เหมือนในคำว่า “ย่อมเห็น
 รูปในภายนอก” ดังนี้เป็นต้น. คำว่า
 นิमितเข้าไปตามผูก ความว่า ฐานะ
 แห่งการถูกต้องลมหายใจเข้า และ
 ลมหายใจออก อันเป็นนิमितแห่งการ
 เข้าไปผูกด้วยสติ. คำว่า ท่านกล่าวว่า
 กายสังขาร มีอธิบายว่า กายสังขาร
 แม้ที่กล่าวอยู่อย่างนี้ว่า “ลมหายใจเข้า
 และลมหายใจออกมีในกาย ธรรม
 เหล่านี้เนื่องด้วยกาย ชื่อว่า กายสังขาร”
 ท่านสงเคราะห์เข้าด้วยรูปกายนั่นเอง
 ในที่นี้.

เต กายา ปฏฺิวิทิตา โหนฺตฺติ
 ฌานกฺขณเณ อสฺสาสปสฺสาสนิमितฺตกาเย
 วิปสฺสนากฺขณเณ อวเสสรูปารูปกาเย
 อารมฺมณโต ปฏฺิวิทิตา โหนฺติ,
 มคฺคกฺขณเณ อสมฺโมหโต ปฏฺิวิทิตา
 โหนฺติ. อสฺสาสปสฺสาสวเสน ปฏฺิลทฺธชฺ
 ฌานสฺส โยคิสฺส อุปฺปนฺนวิปสฺสนา-
 มคฺคเคปิ สนฺธาย ทิสมิ อสฺสาสปสฺสาส-
 วเสนาทิอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า กายเหล่านี้ย่อมปรากฏ
 ความว่า กายคือนิमितแห่งลมหายใจเข้า
 และลมหายใจออก ย่อมปรากฏในขณะที่
 แห่งฌานรูปกายและอรูปกายที่เหลือ
 ย่อมปรากฏในขณะที่แห่งวิปัสสนาโดย
 อารมณ, ย่อมปรากฏในขณะที่แห่งมรรค
 โดยอสมฺโมหะ. คำว่า ด้วยสามารถ
 ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกยาว
 เป็นต้น ท่านกล่าวหมายถึงแม้วิปัสสนา
 และมรรคที่เกิดขึ้นแก่พระโยคี ผู้ได้ฌาน

ปฏฺิ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๖

๑ ชุ. ป. ๓๑/๒๗๘, ฎมิพโลภิกขุ. ๑/๒๙๘.
 ม. มุ. ๑๒/๕๕๐. อังเก จุฬเวทลุลลุตฺตนโย จ.

อวชชโต ปชานโตติอาทีนินิ
 สีลกถายํ วุตตตถานินิ. เต วุตตปุปกาเร
 กายเย อนุตโตกริตฺวา "สพฺพกาย-
 ปฏิสํเวที"ติ วุตตํ.

สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสาสปฺสสาสานํ
 สํวรฺภูเขนาติอาทีสุ "สพฺพกายปฏิสํเวที"ติ
 วุตตอสฺสสาสปฺสสาสโต อุပ္ปนฺนชฺฌมาน-
 วิปฺสฺสนามคฺเคสุ^๑ สํวโรเยว สํวรฺภูเข
 สีลวิสุทฺธิ. อวิกฺเขโปเยว อวิกฺเขปญฺเญ
 จิตฺตวิสุทฺธิ. ปญฺญาเยว ทสฺสนญฺเญ
 ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ. ฌานวิปฺสฺสนาสฺสุ วิรติอภาเวปิ
 ปาปาภาวมตฺตเมว สํวโร นามาติ
 เวทิตพฺพํ.

๑๗๑. ปสฺสสมภฺยนฺติอาทีนํ นินฺทเทเส
 กายิกาติ รูปกายเย ภวา. กายปฏิพฺพทฺธาติ
 กายํ ปฏิพฺพทฺธา กายํ นิสฺสิตา,

แล้ว ด้วยสามารถลมหายใจเข้า และ
 ลมหายใจออก.

คำว่า เมื่อคำนึงถึง เมื่อรู้ เป็นต้น
 มีอรรถอันท่านได้กล่าวไว้แล้ว ในศีลกถา.
 คำว่า "รู้แจ้งกองลมทั้งปวง" ท่านกล่าว
 กระทำกาย อันมีประการได้กล่าวไว้แล้ว
 นั้นไว้ภายใน.

ในคำว่า ด้วยอรรถว่า เป็นผู้รู้แจ้ง
 กายทั้งปวง ระว่างลมหายใจเข้าและ
 ลมหายใจออก เป็นต้น มีความว่า การ
 ระว่างในฌานวิปัสสนาและมรรคซึ่งเกิดขึ้น
 โดยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
 ที่ท่านกล่าวไว้ว่า "เป็นผู้รู้แจ้งกายทั้งปวง"
 ดังนี้แหละ ชื่อว่า สีลวิสุทฺธิ ด้วยอรรถ
 ว่าระว่าง. ความไม่ฟุ้งซ่านนั้นแหละ ชื่อว่า
 จิตตวิสุทฺธิด้วยอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน.
 ปัญญานั้นแหละ ชื่อว่า ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ ด้วย
 อรรถว่าเห็น. แม้เมื่อในฌานและวิปัสสนา
 จะไม่มีวิรติ แต่เพียงความไม่มีบาป
 เท่านั้น ก็พึงทราบว่าเป็น ชื่อว่า สังวร.

๑๗๑. จะวินิจฉัยในนินเทศแห่ง
 คำว่า ระงับ เป็นต้น ต่อไป คำว่า เป็นไป
 ทางกาย คือมีอยู่ในรูปกาย. คำว่า เนื่อง

^๑ อ. อุပ္ปนฺนชฺฌมานวิปฺสฺสนามคฺเคสุ.

กาเย สติ โหนฺติ, อสติ น โหนฺติ,
 ตสฺมาเยว เต กาเยน สงฺขริยฺนฺตฺติ
 กายสงฺขารา. ปสฺสฺมฺภนฺโตติ นิพ-
 พาเปฺนฺโต สฺนฺนีสีทาเปฺนฺโต ปสฺสฺมฺภน-
 วจเนเนว โอฟาริกานํ ปสฺสฺมฺภนํ สิทฺธํ.
 นิโรธฺนฺโตติ โอฟาริกานํ อนุปฺปาทเนน
 นิโรธฺนฺโต. วุปฺสฺเมนฺโตติ โอฟาริกเยว
 เอกสฺนฺตฺติปริณามนเยน สฺนฺตภาวํ นยฺนฺโต.
 สิกฺขตฺติ อธิการวเสน อสฺสฺสิสฺสฺสามีติ
 สิกฺขตฺติ สมฺพนฺโต, ติสฺสฺโส สิกฺขา
 สิกฺขตฺติ วา อตฺถโธ.

อิทานิ โอฟาริกปสฺสฺมฺภนํ ทสฺสเสตฺตุ
 ยถารูเปหิตฺติอาทิมาน. ตตฺถ ยถารูเปหิตฺติ
 ยาทิสฺเสหิ. อานมฺมนาติ ปจฺจโต นมฺนา.
 วินมฺมนาติ อุกฺกยปสฺสฺโต นมฺนา.
 สฺนฺนมฺมนาติ สพฺพโตปิ นมฺนฺตสฺส สฺนฺนํ
 นมฺนา. ปณฺมฺมนาติ ปุโรโต นมฺนา.
 อธิกฺขนาติ กมฺปนา. ผนฺทนาติ อีสกํ
 จลนา. ปกมฺปนาติ ภูสํ กมฺปนา.

ด้วยกาย คือเนื่องเฉพาะกายอาศัยกาย,
 เมื่อกายมีอยู่ ธรรมคือลมหายใจเหล่านี้
 จึงมี, เมื่อกายไม่มีก็ไม่มี, เพราะเหตุ
 ฉะนั้นแหละ ธรรมคือลมหายใจเหล่านี้
 จึงชื่อว่า กายสังขาร ด้วยอรรถว่า
 อันกายปรุ่แต่ง. คำว่า ระวัง ความว่า
 บุคคลเมื่อทำให้ดับ เมื่อทำให้สงบ. การ
 ระวังลมหายใจหยาบสำเร็จแล้ว ด้วย
 คำว่าระวังนั่นเอง. คำว่า ดับ คือดับด้วย
 ความทำลมหายใจที่หยาบไม่ให้เกิดขึ้น.
 คำว่า สงบ คือ นำไปสู่ความสงบด้วย
 การยังลมหายใจหยาบนั่นเอง ให้น้อมไป
 สู่อันตติอันเดียวกัน. คำว่า ศึกษาอยู่
 เชื่อมความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจัก
 หายใจเข้า ด้วยอำนาจแห่งอธิการ (คือ
 กระทำให้งิ่ง), อีกอย่างหนึ่ง ความว่า
 ย่อมศึกษาศึกษา ๓ ดังนี้.

บัดนี้ ท่านประสงค์จะแสดงการ
 ระวังลมหายใจที่หยาบ จึงกล่าวคำว่า
 เพราะกายสังขารเห็นปานใด ดังนี้
 เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า เพราะกายสังขาร
 เห็นปานใด ได้แก่ เพราะกายสังขาร
 เช่นใด. บทว่า อานมฺนา (ความผ่อนไป)
 ได้แก่ ความน้อมไปข้างหลัง. บทว่า
 วินมฺนา (ที่แปลไว้ว่า ความน้อมไป)

ยถารูเปหิ กายสงฺขารเอหิ กายสุส
 อานมฺมนา ฯเปฯ ปกมฺปนา, ตถารูปี
 กายสงฺขารํ ปสฺสสมฺภยฺนฺติ จ, ยา
 กายสุส อานมฺมนา ฯเปฯ ปกมฺปนา,
 ตถฺจ. ปสฺสสมฺภยฺนฺติ จ สมฺพนฺโร
 กาทพฺโพ.

ได้แก่ ความนุ่มไปทั้งสองข้าง. บทว่า
สนฺนมนฺนา (ที่แปลไว้ว่า เจื่อมไป) ได้แก่
 ความนุ่มไปด้วยดีแห่งภิกษุ ผู้นุ่มไป
 อยู่แม้ทุกข้าง. บทว่า **ปณฺมมนฺนา** (ที่แปล
 ไว้ว่า โอนไป) ได้แก่ ความนุ่มไปข้างหน้า.
 บทว่า **อิญฺชมนฺนา** (ที่แปลไว้ว่า ความดีนฺรน)
 ได้แก่ ความไหว. บทว่า **ผนฺนทฺนนา** (ที่แปล
 ไว้ว่า ความดีนฺรน) ได้แก่ ความหวั่นไหว
 นิดหน่อย. บทว่า **ปกมฺปนา** (ที่แปลไว้ว่า
 ความโคลง) ได้แก่ ความหวั่นไหว
 อย่างแรง. พึงกระทำ การเชื่อมความว่า
 ความนุ่มไป ฯลฯ ความโคลงแห่งกาย
 เพราะกายสังขารเห็นปานใด, ระวังอยู่
 ซึ่งกายสังขารเห็นปานนั้น, และว่า
 ความนุ่มไป ฯลฯ ความโคลงแห่ง
 กายอันใด, ระวังอยู่ซึ่งความนุ่มไป
 ซึ่งความโคลงไปอันนั้น ดังนี้.

กายสงฺขารเอสฺส หิ ปสฺสสมฺภิตฺเตสฺส กายสุส
 อานมฺมนาทโย จ ปสฺสสมฺภิตฺตา เยว
 โหนตฺตีติ. ยถารูเปหิ กายสงฺขารเอหิ
 กายสุส น อานมฺมนาทิกกา โหติ, ตถารูปี
 สนฺตํ สุขุมมฺปิ กายสงฺขารํ ปสฺสสมฺภยฺนฺติ
 จ, ยา กายสุส น อานมฺมนาทิกกา,
 ตถารูปี^๑ สนฺตํ สุขุมํ ปสฺสสมฺภยฺนฺติ

จริงอยู่ เมื่อระวังกายสังขารได้แล้ว ความ
 นุ่มไปเป็นต้นแห่งกายย่อมเป็นอันระวัง
 แล้วทีเดียว. พึงทราบโดยการเชื่อมความ
 ว่า อาการมีการเอนไปเป็นต้นแห่งกาย
 ย่อมไม่ปรากฏด้วยกายสังขารเห็นปานใด,
 ระวังกายสังขาร แม้ที่สงบสุขุมเห็นปาน
 นั้น, และว่า อาการมีการเอนไปเป็นต้น

^๑ ฉ. ตถฺจ.

๑ สมฺปนฺนโต เวทิตพฺพํ. **สนฺตํ สุขฺมฺนฺติ**
๑ ภาวนปฺปัสกวจนเมตฺตํ.

แห่งกายอันใด ย่อมไม่ปรากฏ, ระวัง
อาการอันสงบสุขุมเห็นปานนั้น. ก็คำว่า
สนฺตํ (สงบ) **สุขฺมํ** (สุขุม) นี้เป็นคำ
ภาวนปฺปัสกวจน.

อิตฺติ กิราติ เอตฺถ **อิตฺติ** เอวมตฺเต,
กิริ ยทิตฺเต. ยทิตฺติ เอวํ สุขฺมเกปิ
อสุสาสปฺปัสสาเส ปฺปัสสมฺภนํ อสุสสิสุสาสิ
ปฺปัสสสิสุสาสิ สิกฺขตีติ โจทเคน
โจทนา อารทฺธา โหติ. อถวา กิราติ
โจทกวจนตฺตา อสทฺทหนตฺเต ปโรกฺขตฺเต
๑ ยฺยชฺชติเยว, เอวํ สุขฺมานมฺปิ ปฺปัสสมฺภนํ
สิกฺขตีติ น สทฺทหามิ^๒ อปฺจจกฺขํ เมตฺติ
วุดฺตํ โหติ.

ในสองศัพท์ว่า **อิตฺติ** **กิริ** นี้ **อิตฺติ** ลงใน
อรรถว่า เอวํ (แปลว่า อย่างนี้), **กิริ**
ลงในอรรถว่า ยทิตฺติ (แปลว่า ฝึก). อาจารย์
ผู้ท้วงเริ่มท้วงแล้วว่า ฝึกเมื่อเป็นอย่างนี้
พระโยคีย่อมศึกษาว่า เราจักระวัง
ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก แม้ที่
ละเอียดหายใจเข้าหายใจออก. อีกอย่าง
หนึ่งศัพท์ว่า **กิริ** ท่านประกอบในอรรถว่า
ไม่เชื่อ และในอรรถว่าพันวิสัย เพราะเป็น
คำของอาจารย์ผู้ท้วงนั่นเอง, มีอรรถาธิบาย
ว่า ข้าพเจ้ายังไม่เชื่อว่า พระโยคีจะศึกษา
การระวังแม้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ที่ละเอียดอย่างนี้ เพราะยังไม่ประจักษ์
แก่ข้าพเจ้า.

เอวํ สนฺเตติ เอวํ สุขฺมานํ
ปฺปัสสมฺภเน สนฺเต. **วาทฺตฺพลทฺธิยา** ๑
ปภาวนา น โหตีติ อสุสาสปฺปัสสาส-
วาทฺตฺส อฺปฺลทฺธิยา. **อฺปฺลทฺธิติ** วิญฺญาณํ.
อสุสาสปฺปัสสาสวาทํ อฺปฺลทฺทฺมานสฺส

บทว่า **เอวํ สนฺเต** ความว่า ในเมื่อ
ความระวังลมหายใจเข้าและลมหายใจออก
ที่ละเอียดอย่างนั้นมีอยู่. หลายบทว่า
วาทฺตฺพลทฺธิยา ๑ **ปภาวนา** น **โหติ**
ความว่า การเข้าไปได้ลมหายใจเข้าและ

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๖

^๑ อ. อสทฺทหนตฺเต อสหนตฺเต ปโรกฺขตฺเต.
^๒ อ. น สทฺทหามิ น สหามิ.

ตทารมฺมณฺสฺส ปภาวนาวิญญานฺสฺส
 ปภาวนา อุปฺปาทนา น โหติ, ตสฺส
 อารมฺมณฺสฺส ปภาวนา น โหตีติ อตฺถ.
 อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา น
 โหตีติ ปภาวนาย สุขุมกานมฺปิ
 อสฺสาสปสฺสาสานํ นิโรธนโต เตสํ ๑
 อุปฺปาทนา ปวตฺตนา น โหตีติ อตฺถ.

อานาปานสฺสตียา ๑ ปภาวนา น โหตีติ
 อสฺสาสปสฺสาสาภาวโตเยว ตทารมฺมณาย
 ปภาวนาวิญญานสมฺปยุตฺตตาย สตียา ๑
 ปวตฺตนา น โหติ. ตสฺมาเยว
 ตํสมฺปยุตฺตสฺส อานาปานสฺสตีสมานิสฺส
 ๑ ปภาวนา น โหติ. น ๑ นํ ตนฺติ
 เอตฺถ ๑ นนฺติ นิปาตมตฺตํ "ภิกฺขุ
 ๑ นนฺ"ติอาทิสฺสู วีย. ตํ วุตฺตวิธี^๒
 สมาปตฺตี ปณฺชิตา น สมาเป็นชฺชนฺติปี
 ตโต น วุจฺจหนฺติปีติ สมฺพนฺโร.

ลมหายใจออก. คำว่า **อุปฺลทฺธิ** ได้แก่
 วิญญาน. ความว่า การทำให้มีก่อน
 คือการทำให้เกิดขึ้นซึ่งวิญญาน คือ
 การเจริญอารมณ์นั้น อันเข้าไปได้ซึ่ง
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกไม่มี,
 อธิบายว่า การเจริญอารมณ์นั้นยังไม่มี.
 หลายบทว่า **อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ**
ปภาวนา น โหติ ความว่า ก็การยัง
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านั้น
 ให้เกิดขึ้น คือให้เป็นไปย่อมไม่มี เพราะ
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก แม้ที่
 ละเอียดดับไปแล้วด้วยภาวนา.

หลายบทว่า **อานาปานสฺสตียา ๑**
ปภาวนา น โหติ ความว่า ก็สติที่
 สัมปยุตด้วยวิญญานคือภาวนา ซึ่งมี
 ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกนั้น
 เป็นอารมณ์ ย่อมไม่เป็นไปเพราะไม่มี
 ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนั่นเอง.
 เพราะเหตุนั้นแหละ จึงไม่ถือว่าเป็นการ
 เจริญอานาปานสติสมาธิ ซึ่งสัมปยุตด้วย
 วิญญานคือภาวนานั้น. คำว่า **๑ นํ**
 ในคำว่า **น ๑ นํ ตํ** นี้เป็นเพียง

^๑ วิ. มหาวิภังค. ๑/๒๕๕.

^๒ อ. วุตฺตวิธี.

โจทนาปกฺขสุส ปริหารวจเน **อิตติ** กิราติ เอวเมว. เอตฺถ เอว-การตุเถ กิร-สทฺโท ทฎฺฐพฺโผ. **เอวํ สนฺเตติ** เอวํ ปสฺสมภฺเณ สนฺเต เอว.

นิบาตเหมือนอย่างในคำว่า "ภิกขุ ๑ นํ" เป็นต้น. เชื่อมความว่า บัณฑิตทั้งหลาย ทั้งยังไม่เข้าสมาบัติ ตามวิธีที่กล่าวแล้ว นั้น ทั้งไม่ออกจากสมาบัตินั้น.

จะวินิจฉัย ในคำเฉลยของฝ่ายข้างต่อไป คำว่า **อิตติ กิร** เท่ากับ เอวเมว. ในคำว่า อิตติ กิร นี้ ฟังเห็น กิร-ศัพท์ลงในอรรถ เท่ากับ เอว-อักษร. บทว่า **เอวํ สนฺเต** ความว่า ในเมื่อความระงับอย่างนั้นมีอยู่นั้นเทียว.

ยถา กถํ วิทยาติ ยถา ตํ วุตตวิธานํ โหติ, ตถา ตํ กถํ วิทยาติ อุปมํ ปุจฺจติ. อิทานิ **เสยฺยถาปีติ** ตํ อุปมํ ทสฺเสติ. **กัมเสติ** กัมสมยภาชเน. **นิมิตฺตนฺติ** เตสํ สทฺทานํ อากาเร. "นิมิตฺตนฺ"ติ ๑ สามิอตุเถ อุปโยควจฺนํ, นิมิตฺตสฺสาติ อตฺถเ. สทฺทนิมิตฺตญจ สทฺทโต อนนฺณํ. **สฺกุคฺคหิตตฺตาติ** สฺกุจฺจํ อुकฺคหิตตฺตา. **สฺกุคฺคหิตตฺตาติ** ปิ ปาโร, สฺกุจฺจํ คฺคหิตตฺตาติ อตฺถเ.

ด้วยบทว่า **ยถา กถํ วิทย** ท่านตามถึงคำอุปมาว่า คำตามวิธีที่กล่าวแล้วนั้น เปรียบอย่างไร ? บัดนี้ท่านแสดงข้ออุปมานั้นด้วยคำว่า **เสยฺยถาปี** (แปลว่า แม้ฉันใด). บทว่า **กัมเส** แปลว่า ภาชณะสัมฤทธิ์. บทว่า **นิมิตฺตํ** ได้แก่ อากาเรแห่งเสียงเหล่านั้น. อนึ่ง บทว่า "**นิมิตฺตํ**" เป็นทุติยาวิภัตติ ลงในจันฐิวินิภัตติ, มีอรรถเท่ากับนิมิตฺตสฺส. อนึ่ง นิมิต คือเสียงไม่ใช่อย่างอื่นนอกจากเสียง. บทว่า **สฺกุคฺคหิตตฺตา** แปลว่าเพราะเรียนเอาด้วยดีแล้ว. พระบาลีเป็น **สฺกุคฺคหิตตฺตา** ดังนี้ก็มี, ความว่า เพราะถือเอาด้วยดีแล้ว.

สฺมนสฺสิคตตฺตาติ สฺกุจฺจํ อาวชฺชิตตฺตา. **สฺปนฺธาวิตตฺตาติ** สฺกุจฺจํ จิตฺเต จปีตตฺตา.

บทว่า **สฺมนสฺสิคตตฺตา** ความว่า เพราะนึกแล้วด้วยดี. บทว่า **สฺปนฺธาวิตตฺตา** ความว่า

ม.ญ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๖

สุขุมสทฺทนิมิตตารมฺมณตฺตปิตี ตทา
 สุขุমানมุปี สทฺททานิ นิรุทฺธตฺตา
 อนุคฺคหิตสทฺทนิมิตฺตสฺส อนารมฺมณมุปี^๑
 สุขุมตริ สทฺทนิมิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา
 สุขุมตริ สทฺทนิมิตฺตารมฺมณมุปี จิตฺตํ
 ปวตฺตติ, สุขุมตรสทฺทนิมิตฺตารมฺมณ-
 ภาวตฺตปิตี วา อตฺถเ. อิมินาว นเยน
 อปฺปนายมุปี อตฺถเ เวทิตฺพุโพ.

ปสฺสสมุภยฺนฺตฺตอิอาทิสฺส “ปสฺสสมุภยํ
 กายสงฺขารนฺ”ติ วุตฺตวา อสฺสสาสปสฺสสาสา
 กาโยติ วา “ปสฺสสมุภยํ กายสงฺขารนฺ”ติ
 เอตฺถ อสฺสสาสปสฺสสาสา กาโยติ วา
 โยชฺณา เวทิตฺพุพา. ภาวนาวิสุทฺธิยา
 กายสงฺขารเ ปสฺสสมุภมาเนปี โอิฬาริกํ
 กายสงฺขาริ ปสฺสสมุภเมตี โยคิโน
 อาโกเค สติ เตนาทเรน อติวิย
 ปสฺสสมุภติ. อนุปฺภุจฺหนตฺตมุปี สุขุมํ
 สุอานยํ โหติ.

เพราะตั้งไว้ในจิตด้วยดี. คำว่า **แม้เพราะ**
นิमितแห่งเสียงค่อยเป็นอารมณ์ ความว่า
 เพราะดับเสียงแม้ที่ค่อยได้ในขณะนั้น
 จิตแม้มีนิमित คือเสียงเป็นอารมณ์ที่
 ค่อยกว่า ทำนิमितคือเสียงที่ค่อยกว่า
 แม้ที่เป็นอารมณ์ไม่ได้ของสัททนิमितที่
 ถือเอาไม่ได้ มาเป็นอารมณ์เป็นไป,
 อีกอย่างหนึ่ง ความว่า **แม้เพราะมีนิमित**
 คือเสียงที่ค่อยกว่าเป็นอารมณ์. ฟังทราบ
 ความแม้ในอัปปนาโดยนัยนี้แหละ.

ในบทว่า **ปสฺสสมุภยํ** เป็นต้น ฟัง
 ทราบคำประกอบว่า ลมหายใจเข้าและ
 ลมหายใจออก ที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ระงับ
 กายสังขาร” ชื่อว่า กายหรือว่าลมหายใจเข้า
 และหายใจออก ในบทนี้ว่า “ปสฺสสมุภยํ
 กายสงฺขาริ” (แปลว่า ระงับกายสังขาร)
 ชื่อว่า กาย. เมื่อพระโยคีนี้อยู่ว่า เราจะ
 ระงับกายสังขารที่หยาบ แม้ในเมื่อ
 กายสังขารกำลังระงับอยู่ด้วยความบริสุทธิ์
 แห่งภาวนา กายสังขารก็ย่อมระงับอย่าง
 เหลือเกินด้วยความเอื้อเฟื้อนั้น. การที่
 ระงับ ย่อมเป็นธรรมชาตินำมาด้วยดี
 ซึ่งนิमितที่ละเอียด แม้ที่ไม่ปรากฏอยู่.

^๑ อ. อนารมฺมณานิ.

อภฺช อฺนุปฺสฺสนเน ฅาณานิตี^๑
 “ทีฆิ... รสฺสั... สพฺพกายปฏิสัเวที
 ปสฺสุมภยั กายสงฺขารนุ”ติ วุตฺเตสฺ
 จตฺตสฺ วตฺตสฺ อสฺสาสวเสน จตฺตสฺเส,
 ปสฺสาสวเสน จตฺตสฺเสตี อภฺช อฺนุปฺสฺสนา-
 ฅาณานิ. **อภฺช จ อฺปฏฺจฺจานานุสฺสตีโยตี**
 “ทีฆิ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตั
 อวิกฺเขปปี ปชานโต สตี อฺปฏฺจิตา
 โหตี”ติอาทีนา นเยน วุตฺเตสฺ จตฺตสฺ
 วตฺตสฺ อสฺสาสวเสน จตฺตสฺเส, ปสฺสาสวเสน
 จตฺตสฺเสตี อภฺช จ อฺปฏฺจฺจานานุสฺสตีโย.
 อภฺช จฺปฏฺจฺจานานุสฺสตีโยตีปิ ปาโจี.
จตฺตารี สุตฺตฺนุติกวตฺตฺนิตี ภควตา
 อานาปานสฺสตีสุตฺตฺนุเต^๒ วุตฺตตฺตา
 ปจฺมจตฺกฺกวเสน จตฺตารี สุตฺตฺนุติก-
 วตฺตฺนิตี.

คำว่า **อฺนุปฺสฺสนาญฺญาณ ๘** ความว่า
 อฺนุปฺสฺสนาญฺญาณ ๘ คือ อฺนุปฺสฺสนาญฺญาณ
 ๔ ด้วยอํานาจลมหายใจเข้า ในวัตฺต
 ทั้ง ๔ ที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ทีฆิ... รสฺสั...
 สพฺพกายปฏิสัเวที ปสฺสุมภยั กาย-
 สงฺขารั” (แปลว่า ทีฆิ เราจักหายใจ-
 เข้ายาว ก็รู้ว่าหายใจเข้ายาว รสฺสั เรา
 จักหายใจเข้าสั้น ก็รู้ว่าหายใจเข้าสั้น
 สพฺพกายปฏิสัเวที เราจักรู้กองลมทั้งปวง
 หายใจเข้า ปสฺสุมภยั กายสงฺขารั เรา
 จักระงับกายสังขารหายใจเข้า), อฺนุปฺสฺสนา-
 ญฺญาณอีก ๔ ด้วยอํานาจลมหายใจออก
 (โดยนัยแรกนั้น) ดังนี้. บทว่า **อภฺช จ
 อฺปฏฺจฺจานานุสฺสตีโย** (ความว่า อฺปฏฺจ-
 ฐานานุสฺสตี ๘ คือ อฺปฏฺจฐานานุสฺสตี ๔ ด้วย
 อํานาจลมหายใจเข้า ในวัตฺต ๔ ที่ตรัส
 ไว้โดยนัยว่า “ทีฆิ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส
 เอกคฺคตั อวิกฺเขปปี ปชานโต สตี
 อฺปฏฺจิตา โหตี” (แปลว่า เมื่อรู้ความ
 ที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ คือไม่ฟุ้งซ่าน
 ด้วยอํานาจลมหายใจเข้ายาว สติเยอม
 ตั้งมั่น), อฺปฏฺจฐานานุสฺสตีอีก ๔ ด้วย
 อํานาจลมหายใจออก (โดยนัยเดียวกัน)

ปฏฺ. อานาปานสตี. ป-ท. ๑๗

^๑ ฉ. อภฺช อฺนุปฺสฺสนาฅาณานิ.
^๒ ชุ. ป. ๓๑/๒๗๕, (ภูมิจโลภิกขุ ๑/๒๙๖.)
^๓ ม. ชุ. ๑๔/๑๙๐.

ดังนี้ เป็นต้น. พระบาลีเป็น อฏฺฐ จุปฏฺ-
จานานุสฺสติโย ดังนี้ก็มี. คำว่า **สุดตันติก-**
วัตถุ ๔ ความว่า **สุดตันติกวัตถุ ๔** ด้วย
อำนาจจตุกกะที่ ๑ เพราะพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าได้ตรัสไว้แล้วในอานาปานสติสูตร
ฉะนี้แล.

ปจฺมจตุกกนินฺทเทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรวณฺณานิเทศแห่งจตุกกะ ที่ ๑ จบ.

๑๗๒. ทุตฺติยจตุกกสฺส ปีติปฏิสํเวที-
นินฺทเทเส **อุปฺปชฺชติ ปีติ ปามุชฺชนฺติ**^๑
เอตฺถ **ปีตีติ** มฺลปทํ. **ปามุชฺชนฺติ**^๑
ตสฺส อตฺถปทํ, ปมฺหิตภาโวติ อตฺถ.
ยา **ปีติ ปามุชฺชนฺติ**อาทิสฺสุ ยา
“ปีตี”ติ จ “ปามุชฺชนฺ”ติ จ เอวมาทีนึ
นามานึ ลภติ, สภา **ปีตีติ** วุตฺตํ โหติ.
ตตฺถ **ปีตีติ** สภาวปทํ. ปมฺหิตภาโว^๒
ปามุชฺชํ. อาโมทนาภาโร **อาโมทนา**.
ปโมทนาภาโร **ปโมทนา**. ยถา จ^๓
ภาสฺสชฺชานํ วา เตสฺสานํ วา อุณฺโหนทก-
สีโตทกานํ วา เอกโตกรณํ โมทนาติ

๑๗๒. จะวินิจฉัยในนิเทศว่าด้วย
ภิกษุผู้แจ้งปีติแห่งจตุกกะที่ ๒ ต่อไป ใน
คำว่า **ปีติ ปราโมทย์**ย่อมเกิดขึ้นนี้
บทว่า **ปีติ** เป็นมูลบท. คำว่า **ปราโมทย์**
เป็นบทขยายความ ของมูลบทนั้น,
ความว่า ภาวะที่จิตเบิกบาน. ในคำว่า
ปีติปราโมทย์ใดเป็นต้น มีวินิจฉัย
ดังต่อไปนี้ มีอรรถาธิบายว่า ธรรมชาติ
ใด ย่อมได้ชื่อ มีอาทิอย่างนี้ว่า “ปีติ”
และว่า “ปราโมทย์”, ธรรมชาตินั้นชื่อปีติ.
ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปีติ** เป็นบท
แสดงสภาวะ. ภาวะที่เบิกบานใจ ชื่อว่า

^๑ ฉ. ปาโมชฺชนฺติ.

^๒ ฉ. ปมฺหิตสฺส ภาโว.

^๓ ฉ. วา.

วุจฺจติ, เอวมยฺมปิ ธมฺมานํ เอกโต-
กรณฺณ โมทนา, อุปฺสคฺควเสณ ปทํ
มณฺฑเตตฺวา^๑ อามิทนา ปมิทนาติ
วุดฺดา.^๒ หาสฺเสตีติ หาสฺ, ปหาสฺเสตีติ
ปหาสฺ, อนุจฺปอนุจฺจาการานเมตํ
อธิวจฺนํ.

ความปราโมทย์. อากาเรคือความ
เบิกบานใจ ชื่อว่า อามิทนา (ความ
เบิกบานใจ). อากาเรคือความบันเทิงชื่อว่า
ปมิทนา (ความบันเทิง). การกระทำ
เกสัช หรือน้ำมัน หรือน้ำร้อนและน้ำเย็น
รวมกันเรียกว่า มิทนา ฉนฺโด, แม้ปิตินี้
ก็ชื่อว่า มิทนา (เคล้ากันระคนกัน) ด้วย
การกระทำธรรมทั้งหลายรวมกัน เหมือน
ฉนฺนํ, (อนึ่ง) ท่านแต่งบท ด้วยอำนาจ
อุปสรรค กล่าวว่ อามิทนา ปมิทนา.
ชื่อว่า หาสฺ ด้วยอรรถว่ รื่นเริง, ชื่อว่
ปหาสฺ ด้วยอรรถว่ รื่นเริงท่ว, คำทั้งสอง
นี้เป็นชื่อแห่งอากาเร รื่นเริงและรื่นเริงท่ว.

วิตฺตีติ วิตฺตํ, ธนฺสฺเสตํ นามํ. อຍ
ปน โสมนฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
วิตฺตี. ยถา หิ ธนฺนิน ธนํ ปฏิจฺจ
โสมนฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
อุปฺปชฺชติ, เอวํ ปิติมโตปิ
ปิตี ปฏิจฺจ โสมนฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส
"วิตฺตี"ติ วุดฺดา. ตฺถุจฺจิสภาวสฺสฺสฺสฺสฺส
หิ ปิตียา เอตํ นามํ. ปิติมมา ปน
ปุกฺคฺโคโล กายจิตฺตทานํ อุกฺคฺคตฺตฺตา
อพฺภุกฺคฺคตฺตฺตา "อุทฺคฺโค"ติ วุจฺจติ,

บทว่า วิตฺติ แปลว่ ความปลื้มใจ,
บทนี้เป็นชื่อแห่งทรัพย์. ก็ปิตินี้ชื่อว่า
วิตฺติ เพราะพึงเห็นเสมอด้วยทรัพย์
เครื่องปลื้มใจ เพราะเป็นปัจจัยแก่
โสมนัส. เหมือนอย่างว่ คนมีทรัพย์ย่อม
เกิดโสมนัส เพราะอาศัยทรัพย์ฉนฺโด,
แม้คนมีปิตีก็ย่อมเกิดโสมนัส เพราะอาศัย
ปิตีฉนฺนํ. เพราะฉนฺนํ ท่านจึงเรียกว่
"วิตฺติ". ก็คำว่ วิตฺติ นี้เป็นชื่อแห่งปิตี

^๑ ส. วทฺธเมตฺวา.

^๒ ฉ. วุดฺตํ.

^๓ ฉ. ตฺถุจฺจิสภาวสฺสฺสฺสฺสฺส.

อุทคฺคสุส ภาโว โอทคฺยํ. อตฺตโน
มนตา อตฺตมนตา.

อนภิริทฺตสุส หิ มโน ทุกฺขปทฺทฺจฺจนตฺตนา
น อตฺตโน มโน นาม โหติ, อภิริทฺตสุส
สุขปทฺทฺจฺจนตฺตนา อตฺตโน มโน นาม
โหติ, อิติ อตฺตโน มนตา อตฺตมนตา,
สกมมภาโวติ^๑ อตฺตโน. สภา ปน ยสฺมา
น อณฺณสุส กสฺสจฺจ อตฺตโน มนตา,
จิตฺตสุเสว ปเนโส ภาโว เจตฺตสิโก
ธมฺโม, ตสฺมา อตฺตมนตา จิตฺตสุสชาติ
วุตฺตา. เสสเมตฺถ จ อฺปฺริ จ เหฏฺฐา
วุตฺตนเยน โยเซตฺวา เวทิตพฺพํ.

๑๗๓. สุขปฏิสํเวทีนิตุเทเส เทว
สุขานีติ สมณวิปสฺสนาภุมิทฺตฺตํ
วุตฺตํ. กายิกํ หิ สุขํ วิปสฺสนาย ภูมิ,

ซึ่งตั้งอยู่โดยสภาพแห่งความยินดี. อนึ่ง
บุคคลผู้มีปีติท่านเรียกว่า "อุทคฺโค"
(แปลว่า พูใจ) เพราะว่า กายและจิตฟูขึ้น
คือลอยขึ้น, ภาวะแห่งบุคคลผู้มีใจฟูขึ้น
ชื่อว่า โอทคฺยํ (แปลว่า ความฟูใจ).
ความที่มีใจเป็นของตนชื่อว่า อตฺตมนตา
(แปลว่าความมีใจเป็นของตน).

ก็ใจของบุคคลผู้ไม่ยินดียิ่ง หาชื่อว่าเป็น
ใจของตนไม่ เพราะมีทุกข์เป็นปทัฏฐาน,
ใจของบุคคลผู้ยินดียิ่งแล้ว ชื่อว่าเป็นใจ
ของตนเพราะมีสุขเป็นปทัฏฐาน, ความที่
ใจเป็นของตนดังว่ามานี้ชื่อว่า อตฺตมนตา,
ความว่า ความที่มีใจเป็นของตน คือ
ภาวะแห่งใจของตน. ก็ความที่ใจเป็น
ของตนนั้น เพราะเหตุว่า เป็นใจของตน
แห่งใครอื่นหาไม่ได้, แต่ภาวะนี้เป็นของจิต
นั่นเอง คือเป็นเจตสิกธรรม, ฉะนั้นท่าน
จึงกล่าววว่า ความมีใจเป็นของตนแห่ง
จิต. คำที่เหลือในอธิการนี้ และข้างหน้า
พึงประกอบทราบตามนัยที่กล่าวแล้วใน
หนหลัง.

๑๗๓. จะวินิจฉัยในนิเทศว่าด้วย
ภิกษุผู้รู้แจ้งสุขต่อไป คำว่า สุข ๒ อย่าง
ท่านกล่าวไว้ เพื่อแสดงภูมิแห่งสมณะและ

^๑ ฉ. สกมมตา สกมมสุส ภาโวติ.

เจตสิกข์ สุขข์ สมถสุข จ วิปัสสนาย
 จ ภูมิ. กายิกนุติ ปสาทกายย์ วินา^๑
 อนุปฺตติโต กายเย นียุตฺตนุติ กายิกข์.
 เจตสิกนุติ อวิปฺปโยควเสน เจตสิ
 นียุตฺตนุติ เจตสิกข์. ตตฺถ กายิกปฺเทน
 เจตสิกข์ สุขข์ ปฏิกุชิปติ, สุขฺปฺเทน
 กายิกข์ ทุกข์. ตถา เจตสิกปฺเทน
 กายิกข์ สุขข์ ปฏิกุชิปติ, สุขฺปฺเทน
 เจตสิกข์ ทุกข์. สาทนุติ มจฺจํ สุขฺจํ.

วิปัสสนา. จริงอยู่ กายิกสุข (สุขทางกาย)
 เป็นภูมิแห่งวิปัสสนา, เจตสิกสุข (สุขทาง
 ใจ) เป็นภูมิแห่งสมถะและวิปัสสนา.
 บทว่า กายิกข์ มีอรรถว่า ชื่อว่า กายิกะ
 ด้วยอรรถว่า ประกอบในกาย เพราะเว้น
 กายประสาทเกิดขึ้นไม่ได้. คำว่า เจตสิก
 มีอรรถว่า ชื่อว่า เจตสิก ด้วยอรรถว่า
 ประกอบในจิตด้วยอำนาจไม่พวากัน.
 ในสุข ๒ อย่างนั้น ท่านปฏิเสธสุขทางใจ
 ด้วยบทว่า กายิกะ, ท่านปฏิเสธทุกข์ทาง
 กาย ด้วยบทว่า สุขะ. อนึ่ง ท่านปฏิเสธ
 สุขทางกาย ด้วยบทว่า เจตสิกะ, ท่าน
 ปฏิเสธทุกข์ทางใจ ด้วยบทว่า สุขะ.
 คำว่า ความสำราญ ได้แก่อรร้อย อรร้อย
 อย่างดี.

สุขนุติ สุขเมว, น ทุกข์. กาย-
 สมฺมสุขนุติ กายสมฺมสุขชาต^๒. สาท^๑
 สุขข์ เวทยิตนุติ สาท^๑ เวทยิต^๑, น
 อสาท^๑ เวทยิต^๑. สุขข์ เวทยิต^๑, น ทุกข์
 เวทยิต^๑. ปฺรโต ตีณิ ปทานิ อิตฺถิ-
 ลิงฺควเสน วุตฺตานิ. สาทา เวทนา,
 น อสาทา. สุขฺา เวทนา, น ทุกฺชาติ
 อยเมว ปเนตฺถ อตฺถเ.

คำว่า ความสุข ก็ได้แก่ความสุขนั่นเอง,
 ไม่ใช่ความทุกข์. คำว่า เกิดแต่กายสัมผัส
 คือเกิดที่กายสัมผัส. คำว่า ความสำราญ
 ความสุขที่ได้เสวย มีความว่า ความ
 สำราญที่ได้เสวย, ไม่ใช่ความไม่สำราญ
 ที่ได้เสวย. ความสุขได้เสวย. ไม่ใช่ความ
 ทุกข์ที่ได้เสวย. สามบทเบื้องปลาย ท่าน
 กล่าวด้วยอำนาจอิตถิลิงค์. ก็ความในที่นี้

^๑ ส. ปสาทกายย์, ตั วินา.

^๒ ฉ. กายสมฺมสุข ชาต.

หทยนฺติ^๑ "จิตฺตํ วา เต
 ขิปิสฺสามิ, หทยํ วา เต ผาเลสฺสามิ"^๒
 เอตฺถ อุโร หทยนฺติ วุตฺตํ. "หทยา
 หทยํ มนฺเณ อญฺญาเย ตจฺจตฺติ"^๓
 เอตฺถ จิตฺตํ. "วกฺกํ หทยนฺติ"^๔ เอตฺถ
 หทยวตฺถุ. อิทฺ ปน จิตฺตเมว
 อพฺภนฺตฺรญฺเณน "หทยนฺติ" วุตฺตํ. ตเทว
 ปริสุทฺตญฺเณน **ปณฺทริ**.

ภวํคํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ. ยถาห
 "ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ตณฺจ โข
 อาคนฺตฺเกหิ อุปกฺกิลเสหิ อุปกฺกิลฺญฺจฺนํ"^๕
 ตโต นิกฺขนฺตํ^๖ ปน อกฺุสลมฺปิ
 คจฺจคาย นิกฺขนฺตา^๗ นทึ คจฺจค วีย,

คำว่า หทัย ได้แก่ จิต. อุระ (อก)
 ท่านก็เรียกว่าหทัย เช่นในคำนี้ว่า "จิตฺตํ
 วา เต ขิปิสฺสามิ, หทยํ วา เต
 ผาเลสฺสามิ" (แปลว่า ข้าพเจ้าจะตัดไป
 ซึ่งจิตของท่าน, หรือว่าจะผ่าอกของท่าน)
 ดังนี้. จิตท่านก็เรียกว่า หทัย เช่นในคำนี้
 ว่า "หทยา หทยํ มนฺเณ อญฺญาเย
 ตจฺจตฺติ" (แปลว่าพระสารีบุตรเหมือนจะ
 รู้ใจด้วยใจแล้วตากอยู่) ดังนี้. หทยวตฺถุ
 ท่านกล่าววว่า หทัย ในคำนี้ว่า "วกฺกํ
 หทยํ" (แปลว่า ไต หัวใจ). แต่ในที่นี้จิต
 อย่างเดียว ท่านเรียกว่า "หทัย" ด้วย
 อรรถว่าเป็นภายใน. จิตนั้นนั่นแหละ
 ชื่อว่า **ปณฺทระ** ด้วยอรรถว่าบริสุทธิ์.

คำว่า ปณฺทระนี้ ท่านกล่าวหมายถึง
 ภวังค์. ดังที่ตรัสว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย
 จิตนี้ผุดผ่อง, ก็จิตนั้นแลอันอุปกิเลสที่
 จรมา ทำให้เข้าไปเศร้าหมองแล้ว". แม้
 อกุศลจิตที่ออกไปจากภวังคจิตนั้น ท่าน

^๑ ฉ. หทยนฺติ จิตฺตํ.

^๒ ส. ส. ๑๕/๓๐๔, พ. ส. ๒๕/๓๖๐.

^๓ ม. ม. ๑๒/๕๕.

^๔ ที. มหา. ๑๐/๓๒๘, ม. ม. ๑๒/๑๐๖.

^๕ อัง. เอกก. ๒๐/๑๒.

^๖ ฉ. อภฺยสาสนี. ๒๓๙ นิกฺขนฺตฺตฺตา, อ. นิกฺขิตฺตํ.

^๗ อ. นิกฺขิตฺตฺตา.

โคธาวริโต^๑ นิกฺขนฺตา^๒ โคธาวรี วีย
จ ปณฺฑรณฺเตว วุตฺต^๓ ยสฺมา
ปน อารมฺมณฺวิชานนลกฺขณฺ์ จิตฺตํ
อุปกฺกิลเสณ กิลเส น โหติ, สภาวโต
ปริสุทฺธเมว โหติ, อุปกฺกิลเสโยเค ปน
สติ อุปกฺกิลิฏฺฐํ นาม โหติ, ตสฺมาปิ
“ปณฺฑรณฺ”ติ วุตฺตํ ยุชฺชติ.

มโน มนายตฺนนฺติ อธิ ปน
มโนคฺคหณฺ์ มนฺสฺเสว อายตฺนภาวทีปนตฺถํ.
เตเนตฺถํ ทีเปติ “น ยิทํ เทวายตฺนํ วีย
มนฺสฺส อายตฺนตฺตา มนายตฺนํ, อถ
ไซ มโน เอว อายตฺนํ มนายตฺนนฺ”ติ.
อายตฺนญฺโจะ เหฏฺฐา วุตฺโตเยว. มนฺเต
อิตฺติ มโน, วิชานาตีติ อตฺถโก.
อฏฺฐกถาจรียา ปนาหุ : นาพิยา
มินฺมาโน วีย มหาตุลฺลาย ธารยมาโน
วีย จ อารมฺมณฺ์ ชานาตีติ มโน,

ก็เรียกว่าปณฺฑรณะเหมือนกันเหมือนอย่าง
แม่น้ำ ซึ่งไหลออกจากแม่น้ำคงคา ชื่อว่า
คงคา, และเหมือนอย่างแม่น้ำ ซึ่งไหล
ออกจากแม่น้ำโคธาวรี ชื่อว่า โคธาวรี
ฉะนั้น. อนึ่ง เพราะจิตซึ่งมีลักษณะ
รู้อารมณ์ไม่เป็นธรรมชาติเศร้าหมอง
ด้วยอุปกิลเลส, เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เที่ยว
โดยสภาวะ, แต่เมื่อมีการประกอบ
ด้วยอุปกิลเลส ย่อมเป็นธรรมชาติเข้าไป
เศร้าหมอง, แม้เพราะเหตุนั้น ท่านจึง
กล่าวว่า “ปณฺฑรณะ” ดังนี้ก็ควรอยู่.

ก็ศัพท์ว่า มโน ในสองบทว่า มโน
มนายตฺนํ นี้ เพื่อจะแสดงความที่মনะ
นั่นเอง เป็นอายตนะ. เพราะเหตุนี้
ท่านจึงแสดงความข้อนี้ไว้ว่า “จิตนี้ชื่อว่า
มนายตนะ เพราะเป็นอายตนะของใจ
เหมือนเทวายตนะที่อยู่ของเทวดามีได้,
โดยที่แท้อายตนะ คือมนะ ชื่อว่า มนา-
ยตนะ” ดังนี้. อรรถว่าอายตนะ ข้าพเจ้า
ได้กล่าวไว้แล้ว ในหนหลังนั่นเอง. ชื่อว่า
มนะ ด้วยอรรถว่ารู้, ความว่า รู้แจ้ง.

^๑ ส. โคธาวริโต.

^๒ อ. นิกฺขิตฺตา.

^๓ อฏฺฐสาลินิยํ (๒๓๙) ปสฺสิตพฺพํ.

^๔ อฏฺฐสาลินิยํ (๒๓๙) ปสฺสิตพฺพํ.

ตเทว มนนลกฺขณเณ อินฺทญฺจ กโรตฺตี^๑
อินฺทริยํ, มโน เหว อินฺทริยํ มนินฺทริยํ.

วิชานาตฺตี วิญฺญาณํ. วิญฺญาณเมว
ขนฺโธ วิญฺญาณกฺขนฺโธ. รุพฺหิตโต ขนฺโธ
วุตฺโต. ราสฺสุเจเน หิ วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส
เอกเทโส เอกํ วิญฺญาณํ. ตสฺมา
ยถา รุกฺขสฺส เอกเทสํ ฉินฺทนฺโต รุกฺขํ
ฉินฺทตฺตี วุจฺจติ, เหวเมว วิญฺญาณกฺ-
ขนฺธสฺส เอกเทสญฺตํ เอกํปิ วิญฺญาณํ
รุพฺหิตโต “วิญฺญาณกฺขนฺโธ”ติ วุตฺตํ.
ยสฺมา ปน ราสฺสุเจเยว ขนฺธญฺโจ น
เหติ, โภจฺจาสฺสุเจปิ ขนฺธญฺโจเยว,
ตสฺมา โภจฺจาสฺสุเจเน วิญฺญาณ-
โภจฺจาโสติปิ อตฺถเ.

ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตฺตฺติ เตสํ
ผลฺลสาทึนํ สมฺปยุตฺตตฺถมฺมานํ อนฺุจฺจวิกา^๒

ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้
ว่า : ชื่อว่า มนนะ ด้วยอรรถว่า รู้อารมณ์
ดุจว่าตวงอยู่ด้วยทะนานและชั่งอยู่ด้วย
คันชั่งอันใหญ่, มนะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า
เป็นอินทริย ด้วยอรรถว่า กระทำความ
หมายว่าเป็นใหญ่ในลักษณะ คือความรู้.
อินทริยคือมนนะ ชื่อว่า มนินทริย.

ชื่อว่า วิญฺญาณ ด้วยอรรถว่ารู้แจ้ง.
ชั้นนี้คือวิญฺญาณ ชื่อว่า วิญฺญาณชั้นนี้.
ท่านกล่าวชั้นนี้โดยเป็นคำติดปาก. ด้วยว่า
เอกเทศแห่งวิญฺญาณชั้นนี้ ด้วยอรรถว่า
เป็นกอง ก็ชื่อว่า วิญฺญาณหนึ่ง. เพราะ
ฉะนั้น วิญฺญาณแม้อย่างหนึ่ง ซึ่งเป็น
เอกเทศแห่งวิญฺญาณชั้นนี้ ท่านก็เรียกว่า
“วิญฺญาณชั้นนี้” โดยเป็นคำติดปาก
เหมือนอย่างคนที่ตัดเอกเทศแห่งต้นไม้
ท่านก็เรียกว่าตัดต้นไม้ฉะนั้น. ก็เพราะ
อรรถว่ากอง ไม่ใช่เป็นอรรถว่าชั้นนี้, แม้
อรรถว่าโภจฺจาส (ส่วน) ก็เป็นอรรถว่า
กองนั่นเอง, ฉะนั้น จึงมีเนื้อความว่าส่วน
แห่งวิญฺญาณด้วยอรรถว่าโภจฺจาส ดังนี้ก็มี.

สองบทว่า ตชฺชา มโนวิญฺญาณธาตฺ
แปลว่า มโนวิญฺญาณธาตฺ อันสมควรแก่

^๑ ฉ. อภฺจสาลินี. ๒๑๕. กโรตฺตีติ.

^๒ ฉ. อนฺุจฺจวิโก.

มโนวิญญานธาตฺว. อิมสฺมี หิ ปเท
เอกเมว จิตฺตํ มินนญฺเจเน มโน,
วิชานนญฺเจเน วิญญานํ, สภาวญฺเจเน
นิสฺสตฺตญฺเจเน วา^๑ ธาตฺตติ ตีหิ นามะหิ
วฺตุตฺตํ.^๒

สัมปยุตฺตรวมมีผัสสะเป็นต้น เหล่านั้น
ก็ในบทนี้จิตอย่างเดียวนั้นแหละ ท่าน
กล่าวโดยชื่อ ๓ ชื่อ คือ ชื่อว่า มนะ
ด้วยอรรถว่ารู้ (หรือนับ), ชื่อว่า วิญญาน
ด้วยอรรถว่ารู้แจ้ง, ชื่อว่า ธาตุ ด้วยอรรถ
ว่าเป็นสภาวะหรือด้วยอรรถว่าไม่ใช่สัตว์.

๑๗๗. อภิปฺปโมโหติ อธิกา ตฺมุจฺจิ.

๑๗๗. คำว่า ความเบื่กบาน แปลว่า
ความยินดีอย่างยิ่ง.

๑๗๘. สมานินิทฺเตเส อจฺลภาเวเน
อารมฺมณเ ติฏฺฐตีติ จิตฺติ. ปฺรโต
ปททฺวຍํ อฺปสคฺคฺวเสเน วทฺตฺตมิตฺตํ.
อปีจ สฺมฺปยุตฺตธฺมฺเม^๓ อารมฺมณมฺหิ
สฺมฺปิณฺฑิตฺตฺวา ติฏฺฐตีติ สณฺจฺจิตฺติ.
อารมฺมณํ โอคฺคาเหตุวฺวา อณฺุปวิสิตฺตฺวา
ติฏฺฐตีติ อวฺภูจฺจิตฺติ. กุสฺลปฺกฺขสฺมึ หิ
จตฺตฺวาโร ธฺมฺมา อารมฺมณํ โอคฺคาหนฺุตติ
สทฺธา สติ สฺมาธิ ปณฺุณฺาติ. เตเนว
สทฺธา “โอบุปฺปนา”ติ วฺตุตฺตฺวา, สติ
“อปีลาปนฺตา”ติ, สฺมาธิ “อวฺภูจฺจิตฺติ”ติ,
ปณฺุณฺา “ปริโยคฺคาหนฺา”ติ. อกุสฺลปฺกฺเข
ปนฺ ตโย ธฺมฺมา อารมฺมณํ โอคฺคาหนฺุตติ
ตณฺุหา ทิฏฺฐิจิ อวิชฺชาติ. เตเนว เต

๑๗๘. จะวินิจฉัยในสมาธินิตย
ต่อไป : ชื่อว่า ฐิตติ (ความตั้งอยู่) ด้วย
อรรถว่าตั้งอยู่ในอารมณ์ด้วยภาวะที่ไม่
หวั่นไหว. สองบทข้างหน้า ท่านเพิ่มด้วย
อานาจอุปสรรค. อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า
สันฐิตติ ด้วยอรรถว่ารวบรวมสัมปยุตตรวม
เข้าไว้ในอารมณ์. ชื่อว่า อวิฐฐิตติ ด้วย
อรรถว่าตั้งอยู่ หยั่งลง คือแทรกเข้าสู่อารมณ์
จริงอยู่ในฝ่ายกุศลธรรม ๔ อย่าง คือ
ศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา ย่อมหยั่งลง
สู่อารมณ์. ด้วยเหตุนี้แหละ ศรัทธา
ท่านจึงกล่าวว่ “โอบุปฺปนา” (ชื่อว่กำหนด
ลง), สติ ท่านกล่าวว่ “อปีลาปนฺตา”
(แปลว่ ความซ้้า ๆ), สมาธิ ท่านกล่าว

^๑ อ. วาปี.

^๒ อภฺยสาสนินิยํ (๒๔๐) ปสฺสตีตพฺพ.

^๓ อ. สฺมฺปยุตฺเต ธฺมฺเม.

“โธมา”ติ วุตตะตา.

อุทฺธจฺจวิจิกิจฺจาวเสเนน ปวตฺตสฺส วิสาหารสฺส
ปฏฺิปกฺขโต **อวิสาหาโร**, อวิสาหรณฺนฺติ
อตุโธ. อุทฺธจฺจวิจิกิจฺจาวเสเนน คจฺจนฺตํ
จิตฺตํ วิกฺขิปปติ นาม, อยํ ปน ตถา^๑
น โหตีติ **อวิกุเขโป**. อุทฺธจฺจวิจิกิจฺจาว
เสเนน จิตฺตํ วิสาหฺมํ นาม โหติ,
อิตฺโต จิตฺโต จ หริยติ, อยํ ปน
อวิสาหฺมสฺส มานสฺส^๒ ภาโวติ
อวิสาหฺมมานสตา.

สมโณติ ติวโร สมโณ จิตฺตสมโณ
อภิกฺรณสมโณ สพฺพสงฺขารสมโณติ. ตตฺถ

ว่า “อวิภูตฺติ” (แปลว่า ตั้งลง), ปัญญา
ท่านกล่าวว่่า “ปริโยคานนา” (แปลว่า
กำหนดลงถือเอา). ส่วนในฝ่ายอกุศล-
ธรรม ๓ คือ ตัณหา ทิฐิ อวิชชา ย่อม
หยั่งลงสู่อารมณ์. ด้วยเหตุที่นั่นแหละ
ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ ท่านจึงเรียกว่า
“โธมะ” (แปลว่าท่วมลง).

ชื่อว่า **อวิสาหาโร** (แปลว่า ไม่กวัดแกว่ง)
ความว่า ความไม่กวัดแกว่งไปเพราะเป็น
ปฏิปักษ์ต่อความกวัดแกว่ง ซึ่งเป็นไปด้วย
อำนาจอุทฺธจฺจและวิจิกิจฺจ อธิบายว่า
ความไม่ส่ายไป จิตที่เป็นไปด้วยอำนาจ
อุทฺธจฺจและวิจิกิจฺจนั่นเอง ชื่อว่า ย่อม
ชัดส่ายไป, ก็สมาธินี้ ย่อมไม่เป็นอย่าง
นั้น เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **อวิกุเขโป**.
จิต ย่อมชื่อว่า ส่ายไป ด้วยอำนาจแห่ง
อุทฺธจฺจและวิจิกิจฺจนั่นเองเทียว, คือย่อม
นำไปจากข้างนี้ด้วย ข้างนี้ด้วย, อนึ่ง
สมาธินี้ คือภาวะแห่งมนัสที่ไม่ส่ายไป
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ภาวะแห่งมนัสที่
ไม่ส่ายไป.

คำว่า **สมณะ** ได้แก่ สมณะ ๓
อย่าง คือจิตตสมณะ (ความสงบแห่งจิต)

^๑ อภฺุชสาสินี. ๒๔๔ ตถาวโร.

^๒ อภฺุชสาสินี. ๒๔๔ มานสฺส.

อภุจสุ สมาปตฺตีสสุ จิตฺเตกคฺคตา
จิตฺตสมฺโถ นาม. ตํ หิ อาคมฺม
 จิตฺตจฺลนํ จิตฺตวิปฺนฺนทฺนํ สมฺมตฺติ รฺูปสมฺมตฺติ,
 ตสฺมา โส "จิตฺตสมฺโถ"ติ วุจฺจติ.
 สมฺมุขาวินยาทิสตฺตวิโร **อธิกรณสมฺโถ**
 นาม. ตํ หิ อาคมฺม ตานิ^๑
 อธิกรณานิ สมนฺนตฺติ รฺูปสมฺมนฺนตฺติ,
 ตสฺมา โส "อธิกรณสมฺโถ"ติ วุจฺจติ.
 ยสฺมา ปน สพฺเพ สงฺขารา นิพฺพานํ
 อาคมฺม สมนฺนตฺติ รฺูปสมฺมนฺนตฺติ, ตสฺมา
 ตํ **สพฺพสงฺขารสมฺโถ**ติ วุจฺจติ. อิมสฺมิ
 อตฺถเก จิตฺตสมฺโถ อธิปฺเปโต. สมาริ-
 ลกฺขณเณ อีนฺทฏฺจํ กาเรตีติ **สมาธินฺทริยํ**.
 อุตฺถจฺเจเน^๒ น กมฺปตีติ **สมาธิพลํ**.
สมฺมาสมาธิติ ยถาวสฺมาธิ นินฺยยานิก-
 สฺมาธิ กุสลสฺมาธิ.

อธิกรณสมณะ (ความสงบแห่งอธิกรณ์)
 สัพพสังขารสมณะ (ความสงบแห่งสังขาร
 ทั้งปวง). ความที่จิตมีอารมณ์เป็นอันหนึ่ง
 ในสมาบัติ ๘ ชื่อว่า **จิตตสมโถ** ในสมณะ
 ๓ อย่างนั้น. จริงอยู่ ความหวั่นไหว
 แห่งจิต ความกวดแกว่งแห่งจิต อาศัย
 เอกัคคตาแห่งจิตนั้นย่อมสงบ ย่อมเข้าไป
 สงบ, เพราะเหตุนั้น ความสงบนั้นจึง
 เรียกว่า "จิตตสมณะ" แปลว่า ความสงบ
 จิต. ชื่อว่า**อธิกรณสมณะ** มี ๗ อย่าง
 มีสัมมุขาวินัยเป็นต้น. ด้วยว่าอธิกรณ์
 นั้น ๆ อาศัยอธิกรณสมณะนั้นย่อมสงบ
 คือเข้าไปสงบ, เพราะฉะนั้นความสงบนั้น
 จึงเรียกว่า "อธิกรณสมณะ". อนึ่ง เพราะ
 เหตุว่า สังขารทั้งปวง อาศัยพระนิพพาน
 ย่อมสงบ คือย่อมเข้าไปสงบ, เพราะฉะนั้น
 พระนิพพานนั้น จึงเรียกว่า **สัพพสังขาร-**
สมณะ (แปลว่า สงบสังขารทั้งปวง). ท่าน
 ประสงค์เอาจิตตสมณะในอรรถนี้. ชื่อว่า
สมาธินทริย ด้วยอรรถว่า ให้กระทำ
 ความหมายว่าเป็นใหญ่ ในลักษณะแห่ง
 สมาธิ. ชื่อว่า **สมาธิพล** ด้วยอรรถว่า
 ไม่หวั่นไหวเพราะอุทฺธจฺจะ. คำว่า **สมฺมา-**
สมาธิ ได้แก่ สมาธิตามสภาวะ สมาธิ
 อันเป็นนินฺยยานิกะ สมาธิอันเป็นกุศล.

ปฏ. อานาปานสติ. ๒-๓. ๑๗

^๑ ฉ. ตานิ ตานิ. ^๒ ฉ. อภุจสาลินี. ๒๔๔ อุตฺถจฺเจ.

๑๗๙. ภาคโต วิโมจยํ จิตฺตุนฺติ-
อาทีหิ ทสฺหิ กิเลสวตฺถุหิ วิโมจนํ
วุตฺตํ. ถีนคฺคหณฺเนว เจตฺถ มิตฺถคฺคหณฺ,
อุทฺถจฺจคฺคหณฺเนว จ กุกฺกจฺจคฺคหณฺ
กตํ โหตีติ อญฺเณสุ ปาเสสุ สหจาริตฺตา
กิเลสวตฺถุโต วิโมจนฺวจเนเนว ปจฺมชฺ-
ฌานาทีหิ นีวรณาทีโต วิโมจนํ,
อนิจฺจานุปฺสฺสนาทีหิ นิจฺจสฺสญฺญาทีโต จ
วิโมจนํ วุตฺตเมว โหตีติ.

กถํ ตํ จิตฺตํ อนุปฺสฺสตีติ เอตฺถ
เปยฺยาเล จ อนิจฺจานุปฺสฺสนาทีหิ^๑
นิจฺจสฺสญฺญาทีนํ ปหานํ วุตฺตเมว.
จตุตฺตาริ สุตฺตุนฺติกวตฺถุหิ ตตฺตियจตุกฺกวเสณ
เวทิตพฺพานีติ.

ตตฺตियจตุกฺกนิตฺตทฺเสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

๑๗๙. ด้วยคำว่า เปลื้องจิตจาก
ราคะ เป็นต้น ท่านกล่าวว่าการเปลื้องจิต
จากกิเลสวตฺถุ ๑๐. ก็ในอธิการนี้ ท่าน
ถือเอาศัพท์ว่า มิตฺถะ ด้วยศัพท์ว่าถีนะ
อย่างเดียวกันเท่านั้น, เป็นอันท่านถือเอา
ศัพท์ว่า กุกฺกจฺจจะด้วยศัพท์ว่า อุทฺถจฺจจะ
อย่างเดียวกันเท่านั้น ฉะนั้นเหตุที่ เป็นไป
ร่วมกันในพระบาลีอื่น จึงเป็นอันกล่าวถึง
การเปลื้องจิตจากนิวรรณ์เป็นต้น ด้วย
ปจฺมชฺฌาน เป็นต้น ด้วยการกล่าวถึงการ
เปลื้องจากกิเลสวตฺถุนั้นเอง, เป็นอันกล่าว
ถึงการเปลื้องจากนิจฺสฺสญฺญาเป็นต้น ด้วย
อนิจฺจานุปฺสฺสนาเป็นต้น.

ในคำว่า ย่อมพิจารณาจิตนั้นอย่างไร
นี้ ท่านกล่าวว่าการละนิจฺสฺสญฺญาเป็นต้น
ด้วยอนิจฺจานุปฺสฺสนาเป็นต้น ในเปยฺยาเล.
สุตฺตตันติกวตฺถุ ๔ พึงทราบด้วยอำนาจ
จตุกฺกะที ๓ ฉะนี้แล.

พรรณนานิเทศจตุกฺกะที ๓ จบ.

^๑ อ. อนิจฺจานุปฺสฺสนาย.

๑๘๐. จตุตถจตุกกนิเทศ "อนิท-
ทิฏฐเจ นปัสกันนุ"ติ วจนโต อสุกนุติ
อนิททิฏฐตตา "อนิจฺจนุติ ก็ อนิจฺจนุ"ติ
นปัสกวจเนน ปุจฺฉา กตา. **อุปฺปาท-
วฏฺเฐนาติ** อุปฺปาทวยสงฺขาเตน
อตฺถเนน, อุปฺปาทวยสภาวเณนาติ อตฺถเ.
เอตฺถ จ ปญฺจกฺขนฺธา สภาวลกฺขณํ,
ปญฺจนุํ ขนฺธานํ อุปฺปาทวยา
วิการลกฺขณํ. เอเตน หุตฺวา อภาเว
อนิจฺจาติ วุตฺตํ โหติ.

เตเนว จ อฏฺฐกถายํ "สงฺขตลกฺขณวเสน
อนิจฺจตาติ เตสฺสเยว อุปฺปาท-
วยญฺเจตฺตนุ"ติ จ วุตฺวาปิ "หุตฺวา
อภาโว วา"ติ วุตฺตํ. เอเตน หุตฺวา
อภาวากาโร อนิจฺจลกฺขณนุติ วุตฺตํ
โหติ. "ปญฺจนุํ ขนฺธานํ อุทฺยพฺพยํ
ปสฺสฺสนุโต อิมานิ ปญฺเภาส ลกฺขณานิ"ติ
เปยฺยาลํ กตฺวา วุตฺตํ. **ธมฺมาติ**
๑ สญฺเภากฺขนฺธาทโย ยถาวุตฺตธมฺมาว."

๑๘๐. จะวินิจฉัยในนิเทศ แห่ง
จตุกกะที่ ๕ ต่อไป ท่านกระทำปุจฉา
ด้วยคำเป็นนปัสกกลิงค์ว่า "อนิจฺจนุติ ก็
อนิจฺจ" (แปลว่า คำว่า ไม่เที่ยง ความว่า
อะไรไม่เที่ยง) ดังนี้เป็นต้น เพราะมิได้
แสดงไขไปว่า สิ่งนั้น เพราะคำว่า
"ในคำที่ไม่ได้แสดงไขไว้ในนปัสกกลิงค์"
ดังนี้. คำว่า ด้วยอรรถว่า เกิดขึ้นและ
เสื่อมไป ความว่า ด้วยอรรถ คือเกิดขึ้น
และเสื่อมไป, ได้แก่ด้วยสภาวะ คือเกิดขึ้น
และเสื่อมไป. ก็ในอริการนี้ ชั้นที่ ๕ เป็น
สภาลักษณะ, ความเกิดขึ้นและเสื่อมไป
แห่งชั้นที่ ๕ เป็นวิการลักษณะ. ด้วยคำนี้
เป็นอันอรรถาธิบายว่า ชื่อว่า ไม่เที่ยง
เพราะมีแล้วกลับไม่มี.

และด้วยเหตุที่นั่นนั่นแหละในอรรถกถา
ท่านจึงกล่าววว่า "ความไม่เที่ยงด้วย
อำนาจเป็นสังขตลักษณะ และว่าความ
เกิดขึ้น ความเสื่อมไป และความเป็น
อย่างอื่นของชั้นที่ ๕ เหล่าที่นั่นนั่นแหละ"
แล้วกล่าววว่า "มีแล้วกลับไม่มีบ้าง" ดังนี้.
ด้วยคำนี้เป็นอันท่านอธิบายว่า อากา
รที่มีแล้วไม่มีเป็นอนิจลักษณะ ท่านกล่าว
กระทำเปยฺยาลว่า "บุคคลเมื่อเห็นความ

๑-๑ อ. รูปกฺขนฺธาทโย ยถาวุตฺตธมฺมาว.

วิราคานุสฺสึนิทฺเตเส รุเป อาทินวํ
 ทิสฺวาติ ภงฺคานุสฺสฺสนโต ปฏฺจาย ปฺรโต
 วุตฺเตหิ อนิจฺจภูจฺจาทีหิ รุปกฺขนุเช
 อาทินวํ ทิสฺวา. **รูปวิราเคติ** นิพฺพานे.
 นิพฺพานํ หิ อาคมฺม รุปี วิรชฺชติ
 อปฺนฺรูปฺตฺตติธมฺมตํ อापชฺชเนน นิชฺชมฺติ.
 ตสฺมา นิพฺพานํ "รูปวิราโค"ติ วุจฺจติ.
ฉนฺทชาโต โหตีติ อนุสฺสวเสณ
 อปฺปนฺนธมฺมจฺฉนฺโท โหตี. **สทฺธาธิ-**
มฺตฺโตติ ตสฺมีเยว นิพฺพานे สทฺธาย
 จ อธิมฺตฺโต นิจฺฉิตฺโต.

จิตฺตญฺจสฺส สฺวาธิภูจิตฺนฺติ อสฺส โยคิสฺส
 จิตฺตํ ขยวิราคสงฺขาเต รุปภงฺเค
 อารมฺมณวเสณ อจฺฉนฺตวิราคสงฺขาเต
 รูปวิราเค นิพฺพานे อนุสฺสวเสณ
 สฺมฺมจฺ อธิภูจิตํ สฺมฺมจฺ ปติภูจิตํ
 โหตีติ สมฺพนฺธโต เวทิตพฺพํ. **รูปे**
วิราคานุสฺสึติ รูปสฺส ขยวิราโค

เกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งขั้นทั้ง ๕
 ชื่อว่า ย่อมเห็นลักษณะ ๕๐ เหล่านี้".
 คำว่า **ธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ ธรรมตาม
 ที่ได้กล่าวแล้ว มีสัญญาขั้นเป็นต้น.

จะวินิจฉัยในนิเทศว่าด้วยพิจารณา
 เห็นวิราคะ ต่อไป คำว่า **เห็นโทษในรูป**
 ความว่า เห็นโทษในรูปขั้น ด้วยอรรถว่า
 ไม่เพียงเป็นต้น ที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างหน้า
 ตั้งแต่พิจารณาเห็นความดับไป. คำว่า
ในรูปวิราคะ (ในความคลายรูป) ได้แก่
 ในนิพพาน. จริงอยู่ รูปอาศัยนิพพานย่อม
 คลาย คือย่อมดับด้วยการถึงความไม่
 เกิดขึ้นต่อไปอีก, เพราะฉะนั้น นิพพาน
 ท่านจึงกล่าวว่า "รูปวิราคะ". คำว่า **เกิด**
ความพอใจ ความว่า เกิดธรรมชั้นทะ
 ด้วยอำนาจได้ยินได้ฟังมา. คำว่า **น้อมใจ**
ไปด้วยศรัทธา คือน้อมใจไป ตัดสินใจ
 ด้วยศรัทธาในนิพพานนั้นนั่นเอง.

คำว่า **และมีจิตตั้งมั่นดี** ฟังทราบโดย
 เชื่อมความว่า จิตของพระโยคีนั่นเป็น
 ธรรมชาติตั้งมั่นด้วยดี คือ ตั้งเฉพาะแล้ว
 ด้วยดี ด้วยอำนาจอารมณ์ในความดับรูป
 กล่าวคือความคลายด้วยความสิ้นไป ด้วย
 อำนาจการได้ยินได้ฟังมาในนิพพาน อัน
 เป็นที่สํารอกรูป กล่าวคือความคลาย

รูปะ วิราโคติ ปกติมุมมวจนเนน วุตฺโต.
 รูปัสส อจฺจนุตฺตวิราโค รูปะ วิราโคติ
 นิमितฺตตฺถ ภูมฺมวจนเนน วุตฺโต. ตํ
 ทฺวิธมฺปิ วิราคํ อารมฺมณโต อชฺฌมาสยโต
 จ อนุปฺสฺสนสึโล "รูปะ วิราคานุปฺสฺสี"ติ
 วุตฺโต. เอส นโย เวทนาทีสุ.
 นิโรธานุปฺสฺสีปทนิทฺทเสปี เอสฺว นโย.

อย่างแท้จริง. บทว่า รูปะ วิราคานุปฺสฺสี
 (ซึ่งแปลว่า พิจารณาเห็นความคลาย
 ในรูป) ความว่า ความคลายด้วยความ
 สิ้นไปแห่งรูป ท่านกล่าวด้วยคำเป็นสัตตมมี-
 วิภัตติตามปกติว่า รูปะ วิราโค (แปลว่า
 ความคลายในรูป). ความคลายอย่างแท้จริง
 แห่งรูป ท่านกล่าวด้วยคำเป็นสัตตมมีวิภัตติ
 ลงในอรรถแห่งนิมิตว่า รูปะ วิราโค
 (แปลว่าความคลายในเพราะรูป). บุคคล
 ผู้มีปกติพิจารณาเห็นความคลายทั้งสอง
 อย่างนั้นโดยอารมณ์และโดยอัธยาศัย
 ท่านเรียกว่า "ผู้พิจารณาเห็นความคลาย
 ในรูป". ในเวทนาเป็นต้นกันยนี้. แม้ใน
 นิเทศแห่งบทว่า ผู้พิจารณาเห็นความดับ
 ก็มีนัยดังนี้เหมือนกัน.

๑๘๑. กติหากาเรหิตีอาทิ ปเนตฺถ
 วิเสโส : ตตฺถ อวิชฺชาทีนํ ปฏิจฺ-
 สมฺปฺปาทงฺคานํ อาทีนวินิโรธทสฺสเนน
 ฐาทีนมฺปิ อาทีนวินิโรธา ทสฺสีตา โหนฺติ
 เตสฺมฺปิ ปฏิจฺสมฺปฺปาทงฺคานติวตฺตฺนโต.
 อิมินา เอว จ วิเสสวจนเนน วิราคานุ-
 ปฺสฺสนโต นิโรธานุปฺสฺสนาย วิสิฏฺฐภาโว
 วุตฺโต โหติ. ตตฺถ **อนิจฺฉญฺเณนาติ**
 ขยญฺเณน, หุตฺวา อภาวญฺเณน वा.
ทุกขญฺเณนาติ ภัยญฺเณน, ปฏิปฺปีฬญฺเณน

๑๘๑. ส่วนความต่างกันในที่นี้ซึ่ง
 เริ่มต้นว่า **ด้วยอาการเท่าไร** ดังนี้ : ใน
 ข้อนั้น ด้วยการแสดงโทษ และความดับ
 แห่งองค์ปัจจุสมฺปบาท มีอวิชชาเป็นต้น
 นั้นเอง เป็นอันท่านแสดงถึงโทษ
 และความดับแม้แห่งรูปเป็นต้น เพราะแม้
 รูปเป็นต้นเหล่านั้น ก็ไม่เป็นไปล่วงองค์
 แห่งปัจจุสมฺปบาท. ก็ด้วยการกล่าวความ
 ต่างกันนี้แหละ เป็นอันท่านกล่าวถึงความ
 ที่นิโรธานุปฺสฺสนา ประเสริฐกว่าการ

วา. อนตตภูเขนาติ อสารกภูเจณ,
อวสวตตตภูเจณ วา.

พิจารณาเห็นความคล้ายคลึงในบรรดา
คำเหล่านั้น คำว่า ด้วยอรรถว่า ไม่เที่ยง
คือด้วยอรรถว่าสิ้นไป, หรือด้วยอรรถว่า
มีแล้วไม่มี. คำว่า ด้วยอรรถว่าเป็นทุกข์
คือด้วยอรรถว่าเป็นภัย, หรือด้วยอรรถว่า
บีบคั้น. คำว่า ด้วยอรรถว่าเป็นอนัตตา
คือด้วยอรรถว่าไม่มีสาระ หรือด้วยอรรถว่า
ไม่เป็นไปในอำนาจ.

สนุตตาปภูเขนาติ กิเลสสนุตตาปภูเจณ.
วิปริณามภูเขนาติ ขรามงุควเสน
ทวิธา ปริณามนภูเจณ. นิทานนิโรธนาติ
มูลปัจจุยามาเวน. นิรุณตีติ น ภวติ.
สมุทฺถนิโรธนาติ อาสนุนปัจจุยามาเวน.
มูลปัจจุโย หิ พยาธิสฺส อสปปายโกชนัน
วีย นิทานนฺติ วุตฺโต, อาสนุนปัจจุโย
พยาธิสฺส วาตปิตฺตเสมฺหา^๑ วีย สมุทฺถโยติ
วุตฺโต. นิทานัน หิ นิจุณเยน ททาติ
ผลฺลมิติ นิทานัน, สมุทฺถโย ปน สุกฺกุ
อุเทติ เอตฺตสฺมา ผลฺลมิติ สมุทฺถโย.
ชาตนิโรธนาติ มูลปัจจุยสฺส อุปฺปตฺติ-
อภาเวน. ปภวนิโรธนาติ อาสนุน-
ปัจจุยสฺส อุปฺปตฺติอภาเวน.

คำว่า ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุให้เดือดร้อน
คือ ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุให้เดือดร้อน คือ
กิเลส. คำว่า ด้วยอรรถว่าแปรปรวน
คือ ด้วยอรรถว่าแปรปรวน ๒ ประการ
คือ ความชราและความดับ. คำว่า ด้วย
การดับต้นเหตุ คือ ด้วยไม่มีปัจจัย
อันเป็นมูล. คำว่า ย่อมดับ ได้แก่ย่อม
ไม่มี. คำว่า ด้วยความดับสมุทฺถ คือ
ด้วยความไม่มีปัจจัยอันใกล้เคียง. จริงอยู่
ปัจจัยอันเป็นมูล ท่านกล่าวว่ นิทาน
(แปลว่า ต้นเหตุ) เหมือนการบริโภค
อาหารอันเป็นอัสสปายะ เป็นต้นเหตุ
ของพยาธิ, ปัจจัยอันใกล้เคียง ท่านกล่าวว่
สมุทฺถเหมือนลม. ดีและเสมหะ เป็น
สมุทฺถของพยาธิ. จริงอยู่ ต้นเหตุชื่อว่า
นิทาน ด้วยอรรถว่าให้ซึ่งผลโดยแน่ชัด,

^๑ อ. วาตปิตตเสโมห.

ชาติเยว หิ ปภวติ^๑ เอตสฺมา ทุกฺขนฺตํ
 ปภวติ วตฺตํ ยฺชชติ. **เหตุนิโรธนาติ**
 ชนกปจฺจยาภาเวน. **ปจฺจยนิโรธนาติ**
 อฺปตฺถมฺภกปจฺจยาภาเวน. มฺลปจฺจโยปิ
 หิ อาสนฺนปจฺจโย จ ชนกปจฺจโย จ
 อฺปตฺถมฺภกปจฺจโย จ โหติเยว. เอเตหิ
 ติกฺขวิปสฺสนากฺขณเณ ตทงฺคฺนิโรธ,
 มคฺคกฺขณเณ สมฺมุจฺเจทฺธิโรธ วตฺโต โหติ.
ญาณุปปาเทนนาติ ติกฺขวิปสฺสนาญาณสฺส
 วา. มคฺคญาณสฺส วา อฺปปาเทน.

นิโรธปุฏฺฐาเนนาติ วิปสฺสนากฺขณ
 ปจฺจกฺขโต ขยนิโรธสฺส อนุสฺสวเสณ

ส่วนปัจจัยอันใกล้ ชื่อว่า สมุทัย ด้วย
 อรรถว่า เป็นแดนเกิดแห่งผลด้วยดี. คำว่า
ด้วยความดับชาติ คือด้วยความไม่มี
 แห่งความเกิดขึ้นแห่งปัจจัย อันเป็นมูล.
 คำว่า **ด้วยความดับแดนเกิด** คือ ด้วย
 ไม่มีความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยอันใกล้.

จริงอยู่ ชาติที่นั่นแหละควรจะเรียกว่า
 ปภโว (แปลว่า แดนเกิด) ด้วยอรรถว่า
 เป็นแดนเกิดก่อนแห่งทุกข์. คำว่า **ด้วย**
การดับเหตุ คือด้วยไม่มีชนกปัจจัย.
 คำว่า **ด้วยความดับปัจจัย** คือด้วยไม่มี
 อุตถัมภกปัจจัย. จริงอยู่ แม้ปัจจัยอันเป็น
 มูล ก็ย่อมเป็นอาสัณนปัจจัย (คือ ปัจจัย
 อันใกล้) ชนกปัจจัย (คือปัจจัยอันเป็นตัว
 ให้เกิด) และอุตถัมภกปัจจัย (คือเป็น
 ปัจจัยอันเป็นอุปถัมภ์ทีเดียว). ด้วยคำ
 เหล่านี้ เป็นอันท่านกล่าวถึงความดับ
 เป็นตทังคะในขณะที่แห่งวิปัสสนาอันกล้า,
 เป็นอันท่านกล่าวดับเป็นสมุจเจท ในขณะที่
 แห่งมรรค. คำว่า **ด้วยความเกิดขึ้นแห่ง**
ญาณ คือด้วยความเกิดขึ้นแห่งวิปัสสนา
 ญาณอันกล้า หรือแห่งมรรคญาณ.

คำว่า **ด้วยความปรากฏแห่งนิโรธ** คือ
 ด้วยความปรากฏแห่งนิพพาน กล่าวคือ

^๑ ส. ภวติ.

นิโรธสงฆาตสฺส นิพพานสฺส อูปฏฺฐาเนน,
มคฺคกฺขณฺเณ ปจฺจกฺขโต จ นิพพานสฺส
อูปฏฺฐาเนน. เอเตหิ วิสยวิสยนิยโมว
กโต โหติ, ตทงฺคสมฺมุจฺเจทฺถนิโรธो จ
วุตฺโต โหติ.

๑๘๒. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสึนิตฺเตเส
รูปํ ปริจฺจชตฺติ อาทินวทสฺสเนน
นिरเปกฺขตาย รูปกฺขนุํ ปริจฺจชตฺติ.
ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺคโคติ ปริจฺจาคภูเจน
ปฏินิสฺสคฺคโคติ วุตฺตํ โหติ. เอเตน
ปฏินิสฺสคฺคปทสฺส ปริจฺจาคภูเจ วุตฺโต.
ตสฺมา กิเลสํ ปชฺชนนฺติ อตฺถ,
เอตฺถ จ วุฏฺฐานคามินี วิปสฺสนา
กิเลสํ ตทงฺควเสน ปริจฺจชตฺติ, มคฺคโค
สมฺมุจฺเจทวเสน.

รูปนิโรธํ นิพพานํ จิตฺตํ ปกฺขนุทตฺติ
วุฏฺฐานคามินี ตนุํนินฺนตาย ปกฺขนุทตฺติ,
มคฺคโค อารมฺมณกฺรณฺเณ. ปกฺขนุทฺทปฏิ-
นิสฺสคฺคโคติ ปกฺขนุทฺทภูเจน ปฏินิสฺสคฺคโคติ

นิโรธด้วยอำนาจความสับสนเนื่องมา แห่ง
ขยนิโรธ (คือความดับโดยความสิ้นไป)
โดยประจักษ์ในขณะวิปัสสนา, และด้วย
ความปรากฏแห่งนิพพานโดยประจักษ์
ในขณะแห่งมรรค. ด้วยคำเหล่านี้ เป็นอัน
ท่านกระทำการกำหนดอารมณ์และธรรม
อันมีอารมณ์, และเป็นอันกล่าวถึงตทั้งค-
นิโรธและสมุจเจทนิโรธ.

๑๘๒. จะวินิจฉัยในนิเทศแห่งบท
ว่า ด้วยการพิจารณาเห็นความสละคืน
ต่อไป คำว่า สละรูป คือสละรูปขันธ์
เพราะเป็นผู้ไม่มีความเพ่งเล็ง ด้วยการ
เห็นโทษ. บทว่า ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺคโค
(การสละคืนด้วยการบริจาด) ท่านกล่าว
อรรถาธิบายว่า สละคืน ด้วยอรรถว่า
บริจาด. ด้วยคำนี้ท่านกล่าวอรรถว่า
บริจาด แห่งบทว่าสละคืน, เพราะฉะนั้น
มีความว่า การสละท่วซึ่งกิเลสทั้งหลาย.
ก็ในที่นี้วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา ย่อมสละ
คืนกิเลส ด้วยอำนาจตทั้งคปหาน, มรรค
ย่อมสละคืนกิเลสด้วยอำนาจสมุจเจทปหาน.

คำว่า จิต ย่อมแล่นไปในนิพพานอันดับ
รูป ความว่า วุฏฺฐานคามินีวิปัสสนา
ย่อมแล่นไป เพราะเป็นธรรมชาติย่อมไป
ในนิพพานนั้น, มรรคย่อมแล่นไป ด้วย

วุดดี โหติ. เอเตน ปฏิณิสฺสคฺคปทสฺส
 ปกฺขนฺทนฺนุโห จ วุดโต, ตสฺมา จิตฺตสฺส
 นิพฺพานเ วิสฺสชฺชนนฺติ อตฺถ. จตฺตาริ
 สุตฺตนฺตีกวตฺถุนิ จตฺตถจตฺกฺกวเสน
 เวทิตพฺพานิ. อิมสฺมี จตฺกฺเก ชรามรณ
 วตฺตพฺพิ เหฎฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพิ.
 สติปฺภูจาเนสุ จ "กาเย กายานุปสฺสนา,
 จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสนา"ติ กายจิตฺตานํ
 เอกตฺตเวหารวเสน เอกวจนินิทฺเตโส
 กโต "เวทนาสุ เวทนานุปสฺสนา,
 ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสฺสนา"ติ เวทนาฐมฺมานํ
 นานตฺตเวหารวเสน พหุวจนินิทฺเตโส
 กโตติ เวทิตพฺโพติ.

การกระทำให้เป็นอารมณ์. . . บทว่า
ปกฺขนฺทนฺนุโห (การสละคืนด้วย
 อันแล่นไป) ท่านกล่าวอธิบายว่า ชื่อว่า
 การสละคืน เพราะอรรถว่าแล่นไป. ด้วย
 คำนี้ ท่านกล่าวอรรถว่าแล่นไป แห่ง
 บทว่า ปฏิณิสฺสคฺค, เพราะฉะนั้น ความว่า
 การปล่อยจิตไปในนิพพาน. สุตตันติกวตฺถุ
 ๔ พึงทราบด้วยอำนาจแห่งจตฺกฺกะที่ ๔.
 คำที่ควรกล่าวในชราและมรณะในจตฺกฺกะ
 นี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในหนหลัง
 นั้นเอง. ก็ในสติปฺภูฐาน ท่านกระทำนิเทศ
 เป็นเอกวจนะ ด้วยอำนาจเอกตฺตเวหาร
 แห่งกายและจิตทั้งหลายว่า "กาเย
 กายานุปสฺสนา, จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสนา"
 ดังนี้. พึงทราบว่า ท่านกระทำนิเทศเป็น
 พหุวจนะ ด้วยอำนาจนันทตเวหารแห่ง
 เวทนาและธรรมทั้งหลายว่า "เวทนาสุ
 เวทนานุปสฺสนา, ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุ-
 ปสฺสนา" ดังนี้แล.

จตฺตถจตฺกฺกนินิทฺเตสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.
 นิฏฺฐิตา จ สโตการญาณนินิทฺเตสวณฺณนา.

พรรณนานิเทศแห่งจตฺกฺกะที่ ๔ จบ.
 พรรณนาสโตการญาณนิเทศ จบ.

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๘

๖. ฃาณราสีจกุกนินุเทสวณฺณนา

๑๘๓. อิทานินิ จหิ ราสีหิ
 จุทฺทิกฺกุจณฺวาณฺเสสุ จตุวีเสติสมาริณฺวาณ-
 นินุเทเส ตาว กายานุปลฺสูสนาทีนํ
 ตินฺณํ จตุกุกานํ วเสน ทฺวาทสนนํ
 วตฺถุนํ เอเกกสมึ อสุสาสวเสน เอโก,
 ปลฺสูสาสวเสน เอโกติ เทว เทว สมาริตี
 ทฺวาทสสุ วตฺถุสุ จตุวีเสติ สมาริโย
 โหนฺติ. ฃานกฺุขณฺ เตหิ สมฺปยุตฺตานินิ
 จตุวีเสติ สมาริวเสน ฃาณนาติ.

ทฺวาสตฺตติวิปลฺสูสนาฃาณนินุเทเส
 ทีฆํ อสุสาสาติ "ทีฆนุ"ติ วุตฺต-
 อสุสาสโต. ก็ วุตฺตํ โหติ ? ทีฆํ
 อสุสาสเหตุ ฃานํ ปฏิลภิตฺวา
 สมาริเตน จิตฺเตน วิปลฺสูสนากฺุขณฺ
 อนิจฺจโต อนุปลฺสูสนญฺเจเน วิปลฺสูสนาติ
 วุตฺตํ โหติ. เอส นโย อุตฺตรตฺราปี^๑
 เตสฺสเยว ทฺวาทสนนํ วตฺถุนํ เอเกกสมึ
 อสุสาสวเสน ติสฺโส, ปลฺสูสาสวเสน
 ติสฺโสติ จ^๒ อนุปลฺสูสนาติ ทฺวาทสสุ

๖. พรณนาฃาณราสีจกุกนินุเทส

๑๘๓. บัดนี้จะวินิจฉัยในนินุเทสแห่ง
 ฃาณ ด้วยสามารถแห่งสมาริ ๒๔
 ในบรรดาฃาณ ที่ยกขึ้นแสดงแล้ว โดย
 หมวด ๖ ด้วยอำนาจจตุกกะ ๓ มี
 กายานุปลฺสูสนาเป็นต้นก่อน บรรดาวัตฺถุ
 ๑๒ แต่ละอย่าง ๆ มีสมาริอย่างหนึ่ง
 ด้วยอำนาจลมหายใจเข้า, มีสมาริอย่าง
 หนึ่ง ด้วยอำนาจลมหายใจออก รวมเป็น
 สมาริอย่างละ ๒ จึงเป็นสมาริ ๒๔ ใน
 วัตฺถุ ๑๒ อย่าง. ฃาณด้วยอำนาจสมาริ
 ๒๔ ซึ่งสัมปยุตต์ด้วยสมาริเหล่านั้นในขณะ
 แห่งฃาน.

จะวินิจฉัยในนินุเทสว่าด้วยวิปลฺสูสนา-
 ฃาณ ๗๒ คำว่า ลมหายใจเข้ายาว
 ได้แก่ลมหายใจเข้าที่ท่านกล่าวว่่า "ยาว".
 มีคำอธิบายอย่างไร ? มีคำอธิบายว่า
 ได้แก่ การที่ได้เฉพาะซึ่งฃาน เพราะเหตุ
 แห่งลมหายใจเข้ายาว มีจิตเป็นสมาริ
 เห็นแจ้งด้วยอรรถว่าพิจารณาเห็น โดย
 ความเป็นของไม่เที่ยง ในขณะแห่ง
 วิปลฺสูสนา. แม้ในบทข้างหน้าก็มีนัยนี้.
 คือการพิจารณาเห็นมีอยู่ ๗๒ ในวัตฺถุ

^๑ ก. อุตฺตรตฺราปี.
^๒ จ. จ. จ.

วตถุสุ ทฺวาสตฺตติ อฺนุปฺสฺสนา โหนฺติ.
ตา เอว ทฺวาสตฺตติ อฺนุปฺสฺสนา
ทฺวาสตฺตติ วิปฺสฺสนาวเสน ญาณานิ.

๑๒ คือ อานุบัติสนา อย่างละ ๖ คือ ด้วย
อานาจลมหายใจเข้า ๓ ด้วยอานาจ
ลมหายใจออก ๓ ในวัตถุอย่างละหนึ่ง ๆ
บรรดาวัตถุ ๑๒ เหล่านี้แหละ.
อานุบัติสนา ๗๒ เหล่านี้แหละ ชื่อว่า
ญาณ ด้วยอานาจวิปัสสนา ๗๒.

นิพพิทาญาณนิเทศเส อฺนิจฺจานุ-
ปฺสฺสี อสฺสสนฺติ^๑ อฺนิจฺจานุปฺสฺสี
หฺตฺวา อสฺสสนฺโต, อฺนิจฺจานุปฺสฺสี หฺตฺวา
วตฺเตนฺโตติ อตฺถเ. “อฺสฺสสนฺติ”^๒ จ
อิทํ วจันํ เหตุอตฺถเ ทฎฺจพฺพํ. ยถาภูตํ
ชานาติ ปฺสฺสตีติ นิพพิทาญาณนฺติ
กลาปสมฺมสนโต ปฎฺจาย ยาว
ภงฺกานุปฺสฺสนา ปวตฺตติวิปฺสฺสนาญาณน
สงฺขารานํ ยถาสภาวํ ชานาติ, จกฺขุณา
ทิกฺขมिव จ เตเนว ญาณจกฺขุณา
ปฺสฺสตี. ตสฺมา นิพพิทาญาณํ นามาติ
อตฺถเ. สงฺขารेषु นิพพิทาญาณํ^๓
นามาติ วุตฺตํ โหติ. อฺปฺริ
ภยตฺต
ญาณานํ วิสฺสุ อาคตฺตฺตฺตา อธิ
ยถาวุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต

จะวินิจฉัยในนิเทศว่าด้วยนิพพิทา-
ญาณต่อไป คำว่า พิจารณาเห็นโดย
ความเป็นของไม่เที่ยงหายใจเข้า มี
ความว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นโดยความ
เป็นของไม่เที่ยงหายใจเข้าอยู่, ความว่า
เป็นผู้พิจารณาเห็น โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง เป็นไปอยู่. ก็คำว่า “อฺสฺสสนฺ”
(แปลว่า หายใจเข้า) นี้ บัณฑิตพึงเห็น
ในอรรถแห่งเหตุ. คำว่า รู้เห็นตาม
ความเป็นจริง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
นิพพิทาญาณ ความว่า รู้สภาวะตาม
ความเป็นจริงแห่งสังขารทั้งหลาย ด้วย
วิปัสสนาญาณอันเป็นไปตั้งแต่พิจารณา
กลาปจนถึงภังกานุบัติสนา, และเห็นด้วย
ปัญญาจักขุนี้แหละ ดูจเห็นด้วยจักขุ.
เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า นิพพิทาญาณ.

ปฏ. อานาปานสต. ป-ท. ๑๘

^๑ อสฺสสนฺติปิ ปาโจ.
^๒ ฉ. อสฺสสนฺติ.
^๓ ฉ. นิพพิทาญาณ.

นิพพิทาณานีติ เวทิตพฺพานิ.

นิ พุ พิ ทานุ โลม ญา ณ นิ ทุ เท เส
อนิ จ นานุ ป ส ส อ ส ส ส น ติ ๑ อนิ จ นานุ ป ส ส โน
อ ส ส ส น ติ ส ส ส . ส ม ม อ ต ุ ถ เ ป จ จ ต ุ ต ว จ น ิ .
ภ ย ต ุ ป ฎ จ า เ น ป ญ ญา ติ ว จ เ น เ น ว
ภ ย ต ุ ป ฎ จ า น อ า ทิ น ว น ุ ป ส ส น น นิ พ ุ พิ ทา น ุ -
ป ส ส น ญา ณ น นิ ว ุ ต ุ ต น นิ โห น ติ ติ ญ ญ ิ
เอ ก ล ก ุ ข ณ ต ุ ต า . อี ม น นิ ตี ญ ิ ญา ณ น นิ
อ น น ุ ต ร า - ว ุ ต ุ ต น ิ นิ พ ุ พิ ทา น ุ น ิ
อ น ุ ก ุ ล ภา เว น อ น ุ โลม ไ ต นิ พ ุ พิ ทา น ุ โลม -
ญา ณ น นิ ติ ว ุ ต ุ ต น นิ .

มีคำอธิบายว่า ชื่อว่า นิพพิทาญาณ
คือ ญาณเบื้องต้นในสังขารทั้งหลาย.
วิปัสสนาญาณตามที่ได้กล่าวแล้วในที่นี้
นั่นแหละ ฟังทราบว่่า ชื่อว่า นิพพิทาญาณ
เพราะญาณมีภยตูปัจฉานญาณ เป็นต้น
และมีมูญจิตุกัมยตาญาณ เป็นต้น มา
แล้ว แผนกหนึ่งต่อไป.

จะวินิจฉัยในนิเทศว่าด้วยนิพพิทานุ-
โลมญาณ บทว่า อนิ จ นานุ ป ส ส อ ส ส ส
(แปลว่า พิจารณาเห็นโดยความเป็นของ
ไม่เที่ยงหายใจเข้า) ความว่า ผู้ที่พิจารณา
เห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง หายใจเข้า
อยู่. บทว่า อ ส ส ส ิ นี้ เป็นปฐมวิภักติ
ลงในอรรถแห่งฉฐฐวิภักติ. ด้วยคำว่า
ปัญญา ในความปรากฏ โดยความเป็น
ของน่ากลัว นั่นแหละ เป็นอันท่านกล่าวถึง
ภยตูปัจฉานญาณ อาทิ น ว น ุ ป ส ส น ญา ณ
และนิพพิทานุปัสสนาญาณ เพราะญาณ
ทั้ง ๓ มีลักษณะอย่างเดียวกัน. ญาณ
ทั้ง ๓ นี้ ท่านกล่าวว่่า ชื่อว่า นิพพิทานุ-
โลมญาณ เพราะอนุโลมโดยภาวะเป็น
อนุกุลแก่นิพพิทาญาณที่ท่านได้กล่าวไว้
ในระหว่าง ๆ.

๑ อสฺสาสนฺตปิ ปาไซ.

นิพพิทาปฏิบัติปสุสทธิญาณนิตุเทศ
อนิจจานุสสึ อสฺสสนฺติ^๑ อนนฺตร-
 สทิสเมว. **ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺจนา**
 ปญฺญาติ วจเนเนว มุญฺจิตุกมฺยตา-
 ปฏิสงฺขานุสฺสนาสงฺขารุเปกฺขาณานิ
 วุตฺตานิ โหนฺติ ตินฺนํ เอกลกฺขณตฺตา.
 “ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺจนา”ติ วจเนเนว
 อนุโลมญาณมคฺคณานิปี คหิตานิ
 โหนฺติ.

สงฺขารุเปกฺขาณานิปี นินิพพิทาย สีขาปฺปตฺตตฺตา นินิพพิทาชนน-
 พยาปารุปฺพาเนน นินิพพิทาปฏิบัติปสุสทธิ-
 ญาณานิ นาม โหนฺติ. มคฺคณานิ ปน
 นินิพพิทาปฏิบัติปสุสทธิธฺนฺเต อุปฺปชฺชนฺโต
 นินิพพิทาปฏิบัติปสุสทธิญาณํ นาม โหตีติ
 อตีวีย ยฺชชตีติ. นินิพพิทานุโลมญาณสฺ-
 วีย อาทิกฺกตํ มุญฺจิตุกมฺยตาญาณํ
 อคฺคเหตุวา “ปฏิสงฺขา สนฺติฏฺจนา”ติ
 อนนฺเต ญาณทฺวยคฺคหณํ มคฺคณานิ-
 สงฺคหณตฺถํ. มุญฺจิตุกมฺยตาติ นินิ วุตฺเต
 อนุโลมญาณํ สงฺคยฺหติ, น มคฺคณานิ.
 มคฺคณานิ นินิ มุญฺจิตุกมฺยตา นาม

จะวินิจฉัยในนิกเทศว่าด้วยนิพพิทา-
 ปฏิบัติสทธิญาณต่อไป คำว่า **พิจารณา**
เห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง หายใจเข้า
 อยู่ เหมือนกันในลำดับนั่นเอง. ด้วยคำว่า
ปัญญาพิจารณาหาทางวางเฉยนั้นแหละ
 เป็นอันท่านกล่าวถึง มุญฺจิตุกมฺยตาญาณ
 ปฏิบัติสงฺขานุสฺสนาญาณ และสงฺขารุ-
 เปกฺขาญาณ เพราะญาณทั้ง ๓ มีลักษณะ
 อย่างเดียวกัน. ด้วยคำว่า “พิจารณาหา
 ทางวางเฉยอยู่” นั้นแหละ เป็นอันท่าน
 ถือเอาแต่อุโลมญาณและมรรคญาณ.

ก็แม้สงฺขารุเปกฺขาญาณและอนุโลมญาณ
 ย่อมชื่อว่า เป็นนิพพิทาปฏิบัติสทธิญาณ
 ด้วยการยังนิพพิทาให้เกิด และการละ
 ความขวนขวาย เพราะนิพพิทาถึงยอด
 แล้ว. ส่วนมรรคญาณย่อมชื่อว่า เป็น
 นิพพิทาปฏิบัติสทธิญาณ เพราะเกิดใน
 ที่สุดแห่งการระงับด้วยนิพพิทาเพราะฉะนั้น
 จึงย่อมสมควรยิ่งนักด้วยประการฉะนี้.
 ท่านมิได้ถือเอามุญฺจิตุกมฺยตาญาณ อัน
 เป็นเบื้องต้น เหมือนในนิพพิทานุโลมญาณ
 แล้วถือเอาญาณทั้ง ๒ ในที่สุดว่า “พิจารณา
 หาทางวางเฉยอยู่” ดังนี้ เพื่อสงเคราะห์
 มรรคญาณ. ด้วยว่า เมื่อกล่าววว่า

ปฏฺ. อานาปานสติ. ป-ท. ๑๘

^๑ อสฺสสนฺติปี ปาใจ.

น โหติ, กิจฺจสิทฺธิยํ สนฺติภูจนโต ปน
สนฺติภูจฺณา นาม โหติ.

อฏฺฐกถายมฺปิ ๑ “มุสฺสฺสนาติ อปฺปนา”ติ
วุตฺตํ. อิทํ ๑ มคฺคณานิ นินฺพพาน
อปฺปนาติ กตฺวา สนฺติภูจฺณา นาม โหตีติ
“สนฺติภูจฺณา”ติวจฺเนน มคฺคณานิ
สงฺคยฺหติ. นินฺพพิทานุโลมณานิ
ปิ อตฺถโต นินฺพพิทาณานิ^๑ โหนตีติ
ตานิปิ นินฺพพิทาณานิ สงฺคเหตุวา
นินฺพพิทาปฏิปฺปสฺสทฺธิณานิ นินฺพพิทา-
คณเมว กตฺ, น นินฺพพิทานุโลมคฺคณานิ.

ตีสุปิ เจเตสุ ญาณฏฺฐกนิทฺเตเสสุ
จตุตฺถสฺส ธมฺมานุสฺสณาจตุกฺกสฺส วเสน
วุตฺตานํ จตฺนุณํ วตฺถุณํ เอเกกฺสมิ
อสุสฺสวเสน เอกํ, ปสฺสวเสน เอกนฺติ

มฺญจิตฺกัมยตาญาณ ทานยํมสงฺเคราะห์
อนุโลมญาณด้วย, มิใช่สงฺเคราะห์
มรรคญาณ. เพราะมรรคญาณไม่ชื่อว่า
เป็นมฺญจิตฺกัมยตา, แต่เพราะวางเฉย
ในความสำเร็จกิจ จึงชื่อว่า เป็นสนฺติภูจฺณา
(แปลว่า วางเฉย).

ก็แม้ในอรรถกถาท่านก็กล่าวว่ “คำว่า
ความถูกต้อง ได้แก่ ความแนบแน่น
(อปฺปนา)”. ก็มรรคญาณนี้ ชื่อว่า เป็น
สนฺติภูจฺณา (ความวางเฉย) เพราะกระทำ
ว่เป็นอปฺปนาในนินฺพพาน เพราะฉะนั้น
ท่านจึงสงฺเคราะห์ แม้มรรคญาณด้วย
คำว่า “สนฺติภูจฺณา” (แปลว่าความวางเฉย).
แม้นินฺพพิทานุโลมญาณโดยอรรถ ก็เป็น
นินฺพพิทาญาณด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น
ท่านจึงสงฺเคราะห์แม้นินฺพพิทานุโลมญาณ
เหล่านั้น ด้วยนินฺพพิทาญาณแล้ว กระทำ
ศัพท์ว่ นินฺพพิทานั้นเองว่ นินฺพพิทา-
ปฏิปฺปสฺสทฺธิญาณ, มิได้กระทำศัพท์ว่
นินฺพพิทานุโลม.

ก็ญาณมี ๘ ในวัตฺถุ ๔ คือญาณอย่าง
ละ ๒ คือ ญาณอย่างหนึ่งด้วยอำนาจ
ลมหายใจเข้า, กับญาณอย่างหนึ่ง ด้วย
อำนาจลมหายใจออก ในวัตฺถุแต่ละอย่าง ๆ

^๑ ส. นินฺพพิทาณานิ.

เทว เทว ภาณานีติ จตุสุ วตฺตฺสุ
อฏฺฐ ภาณานิ โหนฺติ.

บรรดาวัตถุทั้ง ๔ ที่ท่านกล่าวไว้ ด้วย
อานาจนมวต ๔ แห่งธรรมานุปัสสนาข้อ
ที่ ๔ ในนิเทศหมวด ๘ แห่งญาณทั้ง ๓ นี้.

วิมุตติสุขญาณนิตฺเตเส ปหีนตฺตาทิ
ปหานํ ทสฺเสตฺวา ตสฺส ปหานสฺส
สมฺมุจฺเจตฺตปฺปหานตฺตํ ทสฺเสนฺโต สมฺมุ-
จฺฉินฺนตฺตาทิ อาท. วิมุตติสุข
ญาณนฺติ ผลวิมุตติสุขสมฺมุจฺเจตฺตภาณนฺจ
ผลวิมุตติสุขารมฺมณปจฺจเวกฺขนภาณนฺจ.
อนุสยวตฺตฺส กิเลสฺส ปหานน
ปริยฺยฐานทฺวจริตวตฺตฺปฺปหานํ โหตีติ
ทสฺสนตฺถํ ปฺน อนุสยानํ ปหานํ
วตฺตํ. เอกวิสตีผลภาณํ สนฺธาย
ปหีนกิเลสคณนายปิ^๑ ภาณคณนา
กตา โหตี, ปจฺจเวกฺขนภาณนฺจ
สนฺธาย ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขนคณนาย
ผลปจฺจเวกฺขนภาณคณนา กตา โหตีติ.

จะวินิจฉัยในนิเทศว่าด้วยวิมุตติสุข-
ญาณต่อไป คำว่า เพราะละ ท่านแสดง
การละแล้ว แสดงภาวะแห่งการละนั้น
เป็นสมุจเจตปหาน กล่าวไว้ เพราะตัดได้
เด็ดขาด. คำว่า ญาณในวิมุตติสุข ได้แก่
ญาณที่สัมปยุตด้วยสุขในผลวิมุตติ และ
ปัจจเวกขนญาณ ซึ่งมีสุขในผลวิมุตติ เป็น
อารมณ์. ท่านกล่าวการละอนุสัยอีก เพื่อ
จะแสดงว่า การละวัตถุแห่งปริยฐานทฺวจริต
ย่อมมีด้วยการละกิเลส อันมีอนุสัยเป็น
ที่ตั้ง. ท่านหมายเอาผลญาณ ๒๑ อย่าง
จึงได้กระทำการนับญาณ แม้ด้วยการนับ
กิเลสที่ละได้แล้ว, และท่านหมายเอา
ปัจจเวกขนญาณ จึงได้กระทำการนับ
ญาณอันพิจารณาผล ด้วยการนับ
การพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว ฉะนั้นแล.

ญาณราสีฉกกนิตฺเตสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

พรรณนาญาณราสีฉกกนิเทศ จบ.

สฺทฺธมฺมปฺปกาสินียา

พรรณนาอานาปานสติกถา

ปฏิสมฺภิตามคฺคภูจฺกถาย

ในสัทธรรมปกาสินี

อานาปานสติกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

อรรถกถापฏิสम्ภिताมวรรค จบ.

ปฏ. อานาปานสติ. บ-ท. ๑๕

^๑ อ. ปหานกิเลสคณนายปิ.